

накритий килимом. Боярин спитав зібраних козаків: кого бажать вони вибрати гетьманом?

Закричали: Мазепу!

Кільканайцять голосів, котрі не знали, що справу вибору рішили вже давно могуті люди, кликнули імя обозного Борковського, та прихильники Мазепи зараз їх заглушили.

Мазепу вибрано і затверджено, а Голіцин дістав від його десять тисяч рублів на спомин. Бувшого гетьмана з сином Яковом вислано в Сибір. Другого сина Григорія казнили в Сівску. Жінки Самійловичів лишено на Україні і дано їм з царської ласки скупий прожиток з майна їх чоловіків.

Майно Самійловича списано: половину взяли для готударя, половину дали до військового скарбу.

XII.

Голятовський, Радивилівський і Лазар Баранович.

В історії схолястичної літератури, що повстала на Україні після того, як Петро Могила розбудив умовий рух, особливу звертає увагу історика Йоаникий Голятовський своєю живою і відповідною духови свого віка і суспільности участію у питаннях, що доторкувалися важних сторін тодішнього політичного й суспільного життя. На скільки нам відомо, жите сего чоловіка, як по більшій часті жите черців, проминало досить одностайно. Він родився на Волині, учився в Києві, слухав між іншими науки Лазаря Барановича, постригся в черці, був ігуменом Купятицького монастиря на Полісся; від 1659 р. кілька літ був ректором київських шкіл, опісля жив у Москві і на останку на Україні, де був архимандритом, спершу новгородсько-сіверського, відтак чернігівського елецького монастиря. Умер 1688 року. Голятовського попирав бувший його наставник Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, і з його порученням удався він у Москву, де його щиро прийняли. Як бачимо, се був чоловік незабагливий, скромний, але заразом більше, як багато сучасників його, неспосібний обертати ся тільки в самих абстракціях і ненастанно звертався до житєвих питань.

Оціняючи Голятовського, треба порівняти його з іншими письменниками його часу, і тоді, при всіх недостачах його, він представить для нас значний інтерес. Твори його можна й тепер без нудги читати. Склад його не дуже розтяглий; виклад у Голятовського всюда ясний, язик зближає ся до народної української мови, хоч він уживає такі польські слова, що нині забуті, та мабуть тоді їх уживали. Тоді навіть польський язик не переставав ще

бути для Українців культурним язиком і займав таке майже місце, яке опісля заняв книжний московський і тому Голятовський написав кілька творів польською мовою. Яко чернець Голятовський обертає ся в церковній області і остає під впливом тих поглядів, які йому надало вихованє, та його жива, навіть поетична вдача всюди виглядає зпід напору умертвляючої схоластики. Твори його показують дуже велике, хоч односторонне читанє, знакомість з многими византийськими і середньовічними богословськими і церковно-історичними письменниками; він любить іменно покликувати ся на Баронія. Щоби надати силу своїм доказам, він з усюди наводить приклади, однако обходить ся з ними некритично і взагалі до наївности довірчивий. Голятовський визначає ся сильною уявою, любить образи, оповідання, анекдоти, чіпає ся їх при першій нагоді і заманює ся їх красивою стороною, а відтак явну видумку часто приймає за правду.

В тім часі, коли жив і писав Голятовський, мислячого Українця духовного стану природно могли і повинні були заняти відносини його Церкви і народа до римського католицизма, до жидівства і до могомеданьства, позаяк Україні доводило ся конечно стикати ся з тим усім.

Оборона православя проти римсько-католицької пропаганди, як ми сказали, була основою всіх змагань Петра Могили при устрою київської колегії. Правду сказати, скоро після смерти знатного єрарха, учена війна перами і словами повинна була відступити на дальше місце, а вслід за тим мали виступити вперед інші задачі для просьвіти в українськім краю. За віру наступила борба іншого рода. Нарід виступив за нею з киями і колами, відтак — успіхи злучених українських сил відвоювали в Польщі майже усі давні українські займища. Колиб московська політика не відсунула рішенє вікового спору ще на столітє, то православе в краях України, що війшли під власть московських государів, не потребувало би диспут і дисертацій за своєю ненарушимість. Київські учені повинні були займати ся найбільше чим небудь іншим. Та склало ся інакше. Поляки брали верх над Українцями. Українські землі, що тільки-що відпали від Польщі, знов повертали під вї владу. Православю довело ся бути поруч з пануючим католицизмом

в однім державнім тілі; православним духовним знов приходило ся дбати, щоби не ударити лицем в грязь перед римсько-католицьким духовенством і виступити проти них з оружем учености і вимови в обороні своєї віри. Релігійні диспути про питаня, що становлять ество ріжницї між Західною і Східною Церквою, були найжизненійшими сучасними питаннями.

Жидів ще недавно вважав український нарід своїми ворогами і гнобителями. Таке було народне переконанє. Жид, панський арендар, жид-монополіст, жид-державець, що брав у наєм у пана добра, жите і совість українського хлопа — був для сего прикрійший, як сам пан. Рішивши скинути з себе вікові пута, Українець зненавидів жида, котрий яко зручний промисловец вихиснував слабі сторони суспільности, посеред котрої жив: десятки тисяч жидівського народа згинуло підчас повстаня. До якого ступня панувала в Українців ненависть до сего племені, піддержувана також недоумною загоріlostю, показує се, що Хмельницький, в числі условин, на підставі котрих готов був примирити ся з Поляками, домагав ся недопущеня жидів на Вкраїну. Як жеж тільки народне зворушенє утихло в українських займищах, що лишили ся в Польщі, жида знов узяли ся там за свої промисли і знов готовили ся стати для Українців тим, чим вже були перше. Сего мало. В жидів розширило ся віруванє, що являє ся на землю Месия, що настає, на останку, давно бажаний час величности жидівського народа і покореня йому народів інших вір. Природно було в сам час українському письменникови вступити в літературу з таким словом, в котрім являло ся народне ворогованє.

На останку український нарід то все зближав ся, то стикав ся з могомеданським сьвітом; козаки то пускали ся по чайках грабити поморські турецькі гóроди, то закликали Татар і Турків до себе на поміч проти Поляків. Тоді ще не щезала давна надія на союз проти могомеданьства з наміром прогнаня Турків з Європи, визволеня православних Греків і Словян. Москалям і Українцям, яко ісповідникам одної віри з християнами східними, гадка ся більше була по серцю, як якому іншому народови.

В другій половині XVII. в. зложили ся обставини, що подавали більше надії на сповнене великого діла. Московське государство вело війну проти музулман разом з Польщею, замість того, щоби, як робило ся давнійше, підбурювати Татар на Польщу або терпіти татарські напади з підмови Поляків. Тоді само собою прийшло многим на думку, що коли кому, то московському государеві личить велике признане стати на чолі християнського діла визволеня одновірців і одноплемінників з тяжкої неволі.

Голятовський у своїх творах доторкнув ся всіх тих трех питань: римсько-католицького, жидівського і музулманського. В 1663—64 роках король польський Ян-Казимир пішов з військом відбирати під свою власть лівий берег Дніпра. Навчені досвідом Поляки стали тепер для ока ласкавійше обходити ся з православним духовенством, бажаючи прихилити його до себе з тою метою, щоби воно не підбурювало против них народу. Се було для Поляків тоді тим вигіднійше, що многим з українського духовенства не зовсім припали до вподоби звичаї московської влади і вони не дуже були вдоволені ділом Богдана Хмельницького. З свого боку православні духовні перед сподіваною злукою України з Польщею повинні були дбати щоби свою Церкву і свій стан поставити в положене менше понижаюче в прикладі до католицтва.

Король Ян-Казимир опинив ся в Білій Церкві. Тут коронний канцлер єпископ Пражмовський запросив до себе на бенкет деяких важнійших українських духовних і з ними разом Голятовського. Господар дому звів разом ученого православного з ученим єзуїтом Пекарським, королівським проповідником: між сими останними відбула ся диспута, котру потім видав Голятовський в окремі книжочці в польським язиці. Спір обертав ся коло питання про первенство папи. Голятовський показав у сій диспут знане церковної історії, знакомство з отцями Церкви і з творами західних богословів і істориків. Докази Голятовського важкі, виклад короткий, ясний; нема лишньої реторики. Православний духовний намагав ся побити єзуїта сьвідоцтвами самих західних соборів: констанцького і базельського. Проти папісти, що бажав після загально принятого на заході звичаю виводити з текстів Нового Завіту,

неначеб апостол Петро був висший від інших апостолів Христових — Голятовський доказує, що всі апостоли були рівні між собою, що головою Церкви є тільки оден Христос, що кожний патріарх у своїй єпархії може скликати собори, зносити ся з іншими патріархами і таким способом скликати вселенський собор, що присуд Церкви а не присуд одного папи або патріарха може бути непохитним авторитетом. Між іншими Голятовський так вговорював папістів, котрі говорили, що папа є конечний для скликуваня собору: „У вашого Беллярміна — говорить Голятовський — в ділі про собори, сказано, що кардинали й єпископи можуть самі скликати собори, як папа попаде в ересь або умре, або зійде з ума або втерєє свободу. Отже у вас єпископи можуть скликати вселенський собор. Тому папа не може назвати ся верховним володарем Церкви. Згадайте, що написано в VIII. гл. кн. Царств. Коли Жиди зібрали ся до пророка Самуїла і стали просити в його царя, Господь сказав до Самуїла: „Не тебе вони покинули, а мене, — не хотять, щоби я царствував над ними!“ Видите: Бог розгнівав ся на Жидів за те, що вони покинувши Бога, свого царя, вибрали собі царем і владикою чоловіка. І тепер Бог гніває ся на Римлян за то, що вони покинувши Царя і Господа свого Ісуса Христа, вибрали собі смертного чоловіка, папу, паном і монархою“. — „Коли — відрізав Голятовському противник — ви не хочете признати головою Церкви своєї римського папу, то будете приневолені мати головою мирського володаря“.

— „От гарне заключенє, — покликнув Голятовський — я вам говорив і говорю: Христос, Христос, Христос, а не хто інший, є головою сьвятої Церкви“.

Короткі, ядерні докази Голятовського мали в своїм часі більше сили, як інші довгі розправи. Опісля Голятовський, яко доповнене до своєї „Розмови“, написав ще оден твір по польськи: про походжене сьв. Духа, вимірене проти західно-римської науки, котрої боронив тоді єзуїт Бойма, що написав книгу „Стара Віра“. Твір Голятовського носить назву „Стара Західна Церква — (т. є. говорить) новій“. В сїм творі переважно доказує, що догма про походжене сьв. Духа від Сина, котру проповідують папісти,

не є добутком давньої Західної Церкви, а пізнішим впровадженням.

Против жидівства виступив Голятовський в просторій книжці в українській мові під назвою: „Мессія Правдивий“. „Я написав сю книжку — говорив він у переднім слові — ддятого, що на Волині, Поділю, в Литві і в Польщі жидівська нечесть вельми високо підняла свої роги, на Сході, в Смирні явив ся якийсь шахрай Сабеоа і назвав ся жидівським мессією, приманивши жидів ложними чудами; він обіцяв їм здвигнути Єрусалим і жидівське царство, повернути їм їх вітчизну і вивести з неволі. Дурні жиди торжествували, веселили ся, надіялись, що мессія возьме їх на облаки і всіх їх перенесе до Єрусалиму... Декотрі покидали свої доми і маєтки, не хотіли нічого робити і говорили, що ось скоро мессія перенесе їх на облаці до Єрусалиму. Другі постили по цілих днях, не давали їсти навіть малим дітям і підчас лютої зими купали ся в полонках, відмовляючи якусь на ново зложену молитву. Тоді дивили ся жиди на християн з висока, грозили їм своїм мессією і говорили: ось тепер будемо ми вашими панамі. Ваші королі, князі, гетьмани, воеводи, сенатори, будуть нашими пастухами, пахарями, женцями: будуть рубати дрова, в печах нам топити і все робити, що жиди їм прикажуть; ви будете приневолені прийняти жидівську віру і поклонити ся нашому мессії. Слухаючи оповіданя про чуда ложного мессії та видячи надмірну гордовитість жидів, почали тоді деякі малодушні і бідні християни сумнівати ся про Христа: чи справді був він дійсним мессією, — стали прихилати ся до ложного мессії налякані грозьбами його строгости. Ддятого, щоби християни не тривожили ся вістями про ложного мессію, — я написав сю книжку. Я написав її також і ддя того, щоби збити буту і гордість жидів, на сором їм і на безголове, бо вони вже нераз давали манити себе ложним мессіям. До сего спонукали мене також нечестиві поступки жидів, котрі живуть в християнських державах, гордують та зневажають Христа Бога нашого і весь нарід християнський“.

Твір Голятовського зложеній в старій формі — в формі розмови християнина з жидом. За взорець послужило українському ученому імовірно „Состязаніє християнина

сь іудеємь“, написане Юстином Філософом, письменником II. віку. Християнин Голятовського, опираючись на сьвятім письмі Старого і Нового Завіту, на творах отців Церкви, на різних істориках Церкви — доказує, що правдивий Мессія не міг бути ніхто інший як тільки Ісус Христос, збиває ті закиди, які звичайно старозаконники підіймали проти християнства, боронить християнські догми і обряди против жидівських нападів, а на останку з свого боку обвиняє жидівські блуди і суєвірства. Така книжка, як „Мессія Правдивий“, мала живий свогочасний інтерес. Коли змагала ся сила жидівства, то письменний Українець був приневолений собі набути погляд про се, що се такого жидівство в своїй суперечности з християнством; треба було знати, що і як говорять жиди против християн, і як мають їм християни відповідати. Свогочасне значіне цих питань потверджує ся вісткою Голятовського про се, що в його часах жиди відвертали християн від християнства. „Мессія Правдивий“ присьвячений цареві Олексію Михайловичеві; і се тож не без тогочасного значіня. Як ні незмінною була неохота Москалів допускати жидів у свою землю, а всеж таки жиди, видаючи себе за людей іншого племені, втискали ся до Москви ддя різних цілей; книжка Голятовського мала познакомити царя і московських письменників з жидівським питанням, щоби ужити против жидівських підступів відповідних способів.

Ддя нас в історичнім значіню, найбільше важна остання часть сего твору, де автор вичисляє різні провини, яких, по його думці, допустили ся жиди против християн. Сі провини оправдували тодішню ненависть до жидів. На тих даних проповідує Голятовський в дусі свого віку строге, можна сказати, нелюдське переслідованє жидів. Всі його обжалованя розводжені проти них сходять до того, що жиди закляті вороги християн і чинять їм як найбільше лихо.

„Жиди — говорить християнин до жида — називають нас гоями с. е. поганіми; вони не хочуть приязно відносити ся до християнина, цурають ся нас. Коли так, то належить і нам назвати вас поганіми і цурати ся вас. Ви не хочете приймати від християн страви; тож і християнам повинно бути гидко і богомерзко приймати страву

від жидів. Жиди називають християн нечистими; а всеж християни понижають себе перед жидами, коли не цурають ся приймати страву від жидів“.

„Ти, жиде, — говорить дальше християнин, — готов віроломно присягнути християнинови; у вас нічого не значить така присяга; тож не йму я тобі віри, хоч би ти мені сто — тисяч разів присягнув: начеб то жиди не чинять лиха християнам. Наші християнські царі не повинні допускати вас, жидів, до присяги против християн, а противно карати вас за всяку провину, знаючи, що ви не вважаєте злим ділом віроломно присягнути перед християнином. Ваш цар Савл присягнув Гаваонитам, що не воюватиме проти них, а опісля нарушив присягу; за те зсилав Бог протягом трех літ кару на його землю. І тепер, слідом за вашим царем Савлом, ви жиди нізачо маєте присягу, на перекір заповіді Божій, і Бог за те саме карає землі і держави християнські голодом і ріжними смертними пошестями. Бог перестав карати жидів за Савлову провину тоді, коли Давид казав на хрест (?) прибити і з лица землі знівечити синів Савлових; тепер годить ся нам, християнам, убивати і нищити вас за ваші присяголомства; тоді перестане Бог карати нас, християн, голодом, війною, моровим повітрем і іншими злигоднями“.

Жид домагає ся від свого противника доказів, що жиди наносять лихо християнам. Християнин наводить кілька случаїв, взятих з ріжних церковних письменників, із Симона Метафраста, Никифора, Баронія, на останку останяє ся над тим, що жиди крадуть і убивають християнські діти і точать з них кров. По тім наводить він більш як десять прикладів хроніки Райнольда, з якогось Сиренія і з інших, а особливо з польської книжки: „Зеркало Польського Королівства“. Після вістий сих письменників чинили жиди такі варварства в Швайцарії, Германії, на Уграх, в Італії, Англії, Польщі і Литві. Жиди поривали дітей, кололи їх голками і таким робом добували з них кров, декотрі описували, як жиди збиткували ся і глумили ся над дітьми способом пародії мук Ісуса Христа: дитині клали на голову терновий вінець, прибавали до хреста, пробивали списою бік і випускали кров. Для найблизших, по часі і місцевости, наводить случай, який мав лучити ся

на Волині в селі Візниках р. 1598. Найдено поколене тіло малого хлопця, як показало ся замученого жидівськими рабінами в день жидівської Пасхи. Що року, кінчить християнин Голятовського, мають жиди забивати хоч одну християнську дитину.

Жид покликуює ся на жидівський закон, котрий наказує жидам берегти ся крови; на те відповідає його противник, що хоч був Мойсеїв закон, а однако се не спиняло жидів приносити в жертву бісам своїх синів і дочок і проливати невинну кров, як говорить ся в однім з псалмів. Та як жид спитав його: навіщо потрібна жидам та кров? — противник його оказав ся слабим у відповіді, книжки, з котрих він черпав дані для сего питання, подавали всілякі обясненя. В одних говорило ся, що жиди дають кров дітей нимі замучених християнам в страві і напоях, сподіючись тим способом зеднати прихильність їх для свого племені; другі, навпаки, подавали, що жиди самі уживають тої крови до своїх „мацес“, щоби очистити ся від того особливого сопуху, який носить жид всюди з собою; треті обясняли, що се у жидів така тайна, котру знає тільки небагато передових рабінів, і вони дають ту кров своїм недужим одновірцям в крайних случаях, виголошуючи при тім такі слова: „коли Христос — правдивий Мессия, то най же кров невинного чоловіка, котрий вірив в него, поможе тобі від гріхів твоїх і приведе тебе до вічного життя!“ Декотрі, на останку, говорили, що кров дітей потрібна жидам до чарів і дає ся з оріхами, яблуками й іншими ласощами. З усього того видко, що автор „Мессії Правдывого“ не виробив собі ясного понятя: на що жиди сповняють страшний, таємний обряд, о який їх обвиняли? Мимо того, християнин Голятовського, що веде диспуту, остає ся в повній вірі, що жиди поривають християнські діти, убивають їх у муках і точать з них кров; а з того виводить він, що християни, щоби обминути Божу кару над собою, повинні убивати жидів і проливати їх кров.

Християнин дальше обвиняє жидів. Говорили, що жиди займають ся чарами, щоби наносити лихо християнам. В тім згляді книжка „Зеркало Польського Королівства“ подала йому цікаве оповіданє. В Польщі домагав ся оден жид від жінки-християнки молока єї грудий і обіцяв значні

гроші. Жінка порадивши ся з чоловіком дала жидови коров'ячого молока запевняючи, що се молоко з її груди. Жиди робили над молоком заклинання, потім пішли до шибениці, де висів труп засудженого злочинника, вілляли йому до уха молока і питали: що він чує? — Мичане худоби — проговорив труп. Жиди зрозуміли, що жінка їх обдурила. Тоді по всій Польщі почала гинути худоба; булоб теж саме і з християнами, як би жінка була справді продала жидови молоко з її груди, замість від корови. Християнин наводить ще кілька прикладів з Баронія, котрі доказують, що жиди займали ся чарами. До чарівництва відносила ся і отруя; і в тім показали ся жиди винуватими; автор наводить вістку з Кромера, начеб то жиди напускали їдию воду в ставах і жерелах і через те ширнали морове повітре.

Християнин докоряє жидам тим, що вони обманці, укладають фальшиві документи, продають мідь і желізо за золото або примішують до золота і срібла металі меншої стійності, приймають від злодіїв на продаж крадені річі, тайно роблять фальшиві монети. „Ви — говорить християнин — стараєте ся усіма способами обманити, обібрати християнина, ви вважаєте се добрим ділом. Ваш тальмуд учить вас сего. Ви опираєте ся на тім прикладі, як ваші предки колись-то взяли в Єгипті срібло і золото, дорогу одежу і утїкли; їм сего не почитано гріхом; ви, жиди, вважаєте нас християн Єгиптянами, поганцями, і для того обдираєте нас, як предки ваші обдирали Єгиптян. Закон Божий не дозволяє вам брати лихви від ваших одноплемінців, а дозволяє брати її від поган: Моавитів, Аммонитів... Ви вважаєте нас, християн, такими самими поганями, якими були Моавити і Аммонити, і для того берете з християн надмірні відсотки. Сего не робите ви з вашими жидами. Єсть у жидів громадська каса, де збирають гроші, позискані із лихоїмства і всякого обманьства; кожний жид має зносити сюда плоди таких трудів своїх. При кінці року ділять зібрану суму на часті: одну часть звертають тим, що їх вложили, друга йде на бідних жидів, третя на оплату податків, четверта остає в касі. Ви платите царям податки тими грїшми, котрі ви здерли з підданих тих самих царів; ви відкупуєте собі міста, села, аренди; обогачаєте ся,

чваните ся вирядною одежею, ставите собі богаті доми і божниці. Ви, жиди, бажаєте володіти християнами, панувати над ними і для того обманюєте нас і забираєте собі гроші та маетки, вам хоче ся повернути християн в слуги підданих ваших. Задля того належить вигнати вас з держави, або обтяжити роботою і працею; християнські царі, князі і всі пани повинні брати з жидівської скарбони гроші на будову церков і пристановища для слабих і убогих: найби ті гроші пішли на оплату бідних християн, щоби вони служили не жидам, а християнам. Справедливо буде повернути ті гроші, зібрані жидами, в користь держави, бож се християнські гроші. Не треба дозволяти вам, жидам, ставити свої божниці, а навпаки, треба їх бурити, бо в тих божницях бажаєте ви християнам того, що постигло нещасного Амана“.

„Завіщож — питає жид — бурити вам наші синагоги, коли ми не чинимо нічого злого вашим церквам?“

Ту, здавало ся, булоб до речі, щоби християнин Голятовського пригадав жидови, яким способом обходили ся жиди, арендарі панських маєтків, з православними церквами: се між іншими причинами і довело нарід до того, що він в часах Хмельницького по варварськи вибив жидів на Україні. Голятовський повинен був знати ті часи. Нема що сумнівати ся о правдивості вістий про наругу жидів над християнськими церквами, бо про се звіщають не тільки українські, але й польські історики; навіть римсько-католицькі сьвященники, при всій своїй нетерпимости до схизми, находили негожими поступки польських панів, котрі давали жидам розпоряжати православними церквами. Чому ж не згадує Голятовський про се ні одним словом? Може бути, що він не хотів про те згадувати, щоби не драгувати Поляків, бож безчещене церков спадало більше на них, ніж на жидів, котрі тільки користували ся тим, що їм дозволяли. Як би там ні було, Голятовський не тикаючись в своїй книжці сеї справи, вдоволяє ся тим, що зачерпнув з чужоземних жерел і повтаряє свій строгий засуд над жидівським племенем такими висловами: „Ми, християни, повинні руйнувати і палити жидівські божниці, в котрих ви хулите Бога; ми повинні відбирати у вас синагоги і повертати їх в церкви; ми повинні вас, яко

ворогів Христа і християн, виганяти з наших городів, з усіх держав, убивати вас мечем, топити в ріках і губити всілякими способами смерти“.

Голятовський оставив два твори проти могомедан: оба написані в добу війни проти Турків, піднятої спільними силами Московщини і Польщі. Отся війна дуже займала нашого автора. Перший твір під заголовком: „Лебедьсь періємь своимъ“ посвячений р. 1683 гетьманови Іванови Самійловичови. По нахилу до символізму, котрий панував в тодішніх літературних творах, Голятовський розуміє під іменем Лебеда — християнство, а навіть самого Спасителя; противний йому символ могомеданства — орел. В своїй присьвяті говорить автор, що Лебедь своїм голосом і пером підбуджує християн до борби проти музулман. Твір писаний по польськи, позаяк тоді ще дуже широко на Україні в висшій верстві уживано польського язика; є також сучасний переклад, писаний по словянськи церковним язиком і ніде непечатаний. Автор хоче виложити науку, вимисли і способи, як християни можуть поконати в війні бісурман і знищити їх гидке імя з лиця землі.

Автор хоче порішити питане: від чого держать ся могомедани так довго на сьвітї? Яко чоловік благочестивий, що навик у всіх подїях здавати ся на божу волю, він перше всего стає на точку морально-богословську: „Господь благий; ще не сповнила ся міра безправства музулманського; Бог вижидає звороту з іншого боку; Бог, котрий є провідником морального удосконалення християн, уважає потрібним для нас самих держати над нами сюпугу; Бог хоче витрібувати витревалість християн у вірі: чи будуть вони йому служити, як будуть у неволі, і чи так послужать, коли стануть вільними? Як колись держав він Асирійців замість булави над Ізраїлем, так тепер держить ересь могомеданську наче булаву над християнами, щоби християни, дізнаючи лютости від невірних, прибігали в страху до свого Творця з покаянем, бо проживаючи у холодочку, просторі і „властопитані“, люди забувають Бога. Та крім сих причин Голятовський замічає ще, що християнські володарі не тільки не можуть згодити ся між собою і стати одностайно проти ворогів Христових, але

ще „ханів, атаманів, царів бисурманських, мурз їх і інших живих і здорових запомагають“.

Голятовський споминає із старого завіта божу заповідь про вигублене хананейських народів і порівнує з непослушними жидами. християнських володарів, що ласкаво обходять ся з музулманами: „тому — кінчить він — Бог на самовластців і володарів вельми гнівний“. Тут повтарає ся також наука про кроваву нетерпимість, котра такими різкими чертами виложена „в Месії“ проти Жидів. Московському государству повинно було дістати ся при тім, хоч Голятовський про него не згадує; в московськїм государстві було більше могомедан, як у якій іншій християнській землі, і їх не прослїдували, не вбивали.

„Орел“ у спорі з „Лебедем“ доказує йому, що могомеданство не тільки держить ся на сьвітї, але ще ширить ся і багато народів його приняло. Якїж сего причини? питає автор. „Лебедь“ дає пояснене, що могомедани мечем ширять свою віру, а „смерть оть меча люта, страшна челоукомъ, приневоляєть ихъ къ принятію алкорана“. Багато се помагає музулманьству, що Могомед позволяє тілесні розкоші і обіцяє їх своїм прихильникам в царстві небеснім: „понеже къ грѣху тѣлесному всѣ челоуѣцы оть прирождения склонны зѣло“. В могомеданстві, замічає Лебедь, все зрозуміле, все близьке чутливому чоловікови: закон же Христовий „непостижимыя разуму вещи казуеть“. Число могомедан, після слів тогож „Лебеда“, більшає тому, що їх царі мають звичай, замість данин, збирати християнських дітий і віддавати їх „учити ся прелести магометовой“; сі останні ціле жите своє опісля їй прихильні; на останку люди, що допустили ся якої провини у християнських державах, утікають до бисурманів і находять у них привіт і захист, як приймуть їх віру. Та хоча й багато могомедан, який же з того хосен? відай і в пеклі більше буде душ, як в царстві небеснім, а всі могомедани підуть в пропасть огнену. Бог дає невірним щастє дочасне; зато їх ожидають по смерти вічні муки, а християнам хоч тут і відоймає ся по смерти добро, зато дає ся по смерти вічна щасливість.

Та й на землі не довго вже панувати музулманьству. Ще мученик Методий вирік над ними пророцтво: „и возстанеть християнское колъно и будетъ ратоборствовать

сь мусульманы, и мечемъ своимъ погубить ихъ и въ неволю загонить, и погибнуть чада ихъ, и пойдуть сынове измаиловы подъ мечъ въ плѣненіе и невольное утѣсеніе: отдасть убо имъ Господь злобу ихъ, якоже они християномъ сотвориша". Бароній і кармеліт Тома Брукселенський достачають нашому авторови ще пророцтва про упадок могомеданства; на останку, от що він сам устами свого „Лебеда“ звіщає на втіху християнам свого віка, що вели боротьбу з ісламом:

„Є у муринів пророцтво до сих пор збережене, що північний самовластець мечем своїм завоює і підчинить своїй державі святий гóрод Єрусалим і ціле турецьке царство. Сей північний самовластець єсть цар і великий князь московський. Він то вигубить бисурманську погану ересь і до кінця викоринить. Ти сам, проклятий Могомеде, натхнений Богом або чортом, ти сам пророкував, що твоя погана і гидка наука буде тривати тисячу літ; та от вже тисячу літ минуло, навіть „сь навершеніємъ“; в короткім часі щезне твій богопротивний закон і погана ересь!“

„Лебедь“ поясняє слова Апокаліпси (гл. 20): „Ожиша і царствоваша со Христомъ тысящу лѣтъ“. Тут — говорить він — розуміють ся мученики, убиті могомеданами: їх душі з Христом царствують.

Дальше Голятовський оповідає історію могомеданства, описує звичаї могомедан.¹⁾

Могомедан обвиняє він о чародійство, так як Жидів у „Месії Правдивім“: оден могомеданський воевода нарисував на землі колесо, чародійними заклинаннями накликав до сего колеса змиїв і намазав змиїним їдом оруже, котре ділало згубно; — Татари виймали серця з християнських тіл, мочили їх в їди, ставили на рожнах в ріках і озерах, заражали воду, а ті, що пили її, троїли ся... Голятовський був готовий, як здає ся, винити о чародійство всіх, що не вірили в Христа: то само, як ми бачимо, вчинив він з Жидами. Та з музулманами обходить ся він більше безпристрастно: Жидам не признавав ні одної світлої черти.

¹⁾ Він користував ся жерслами Византийців: Теофана, Кедрина, Евтимія Зигабена, Евлогія мученика, також Баронія, найважливішого для його жерела при описі звичаїв музулманських, хронікою Гвагніна і подорожю на схід Христофора Радивила Сирітки.

Розправляючи про могомедан, покликують ся він навпаки на свідощтво якогось Вартоломея Юрєвича, що був чотирнадцять літ у турецькому полоні, і відзиває ся про своїх релігійних ворогів от якими словами:

„Вони люблять правду; кривди, обману в них зовсім нема, ні в дома, ні в поході; Турки покривають свою нечесть сповненем правди; не найдеш у них ні юриста, ні прокуратора; сьогодні віддавай то, що обіцяв вчера. У великій шанобі у них ти, свята царице — правдо, всім чинам рівна добродійко! Справді зпоміж усіх народів Турки визначали ся правдою; і малих до того приучують і виховують так, щоби вони були правдиві...“

Та з таких гарних моральних прикмет мало хісна невірним; після думки Голятовського, вони, яко нехристи, все таки усі підуть до пекла; з ними треба воювати, щоби визволити зпід їх влади наших братів-християн, котрим гірше, як жидам в Єгипті й у вавилонським полоні, або Римлянам при Готах; їм так эле, що їх жите можна хіба порівнати з положенем умираючого, котрий мучить ся перед смертю і довгий час не може сконати. Не в силі заплатити наложеної на них тяжкої данини — бідні християни, з закованими руками і ногами, ходять від двора і просять, ради „проклятого Могомеда“, милостині на заплату за них податків; їх бють по підшвах великими палками, беруть у них дітий і продають у неволю. З особливою участю розводить ся автор „Лебеда“ про муки полонеників: з усіх, що попали ся в полон, найтяжше — замічає він — духовним і ученим, що не привикли до тілесної роботи.

На останку в „Лебеді“ наводить якісь незрозумілі слова, котрі в перекладі означають пророцтво, що зберегли самі музулмани про упадок їх царства. „Явить ся якийсь турецький цар, возьме царство, прийме в свою державу гарне яблуко і буде панувати і будуть музулмани ставити собі доми, садити виноград, будувати твердині, плодити дітий, та в дванайцять літ потім, як цар прийме в свою державу гарне яблуко, християнський меч поразить Турка і знищить імя його. Дайже, Боже, щоби за володарства великого і неподужаного царя Федора Олексієвича всі християнські народи обернули своє оруже проти музулман,

губителів нашої віри; сего і безталанні брати наші християни пильно виждають і допоможуть нам на спільного нашого лютого ворога! Азия при смерті, Африка конає, золоте яблуко від моря Балтийського до озера Меотійського, пробуркавшись із сну, чимало дає помочи; Греція з Тракією ождають спасеня від християнського оружя; за гріхи свої вони, як Ізраель, попали в неволю; та пізнали свої безправства і приносять вини свої перед Богом: Бог пішли їм ізбавителя і верне їм скоро давну волю."

Другий, напечатаний по польськи, твір Голятовського проти музулман (Alkoran machometów, nauka heretycka u zydowską u rogańską napętniony, 1687) уложений в формі диспути між алькораном і когелеєм (борцем) і розділений на дванайцять частий. Тут викладає історію Могамеда, говорить про його закон, про Могаметів меч, про чуда лжепророка і ін. Когелею відпирає алькоран і бе його на всіх точках, хоч робить багато похибок, з котрих бачимо, що Голятовський читав без критики то, звідки черпав свої вісти. Найбільш цікаве для нас то, що тут як і в Лебеді Голятовський говорить про ествоване' пророцтва про се, що колись північний монарх завоює турецьке царство; відтак настане упадок музулманьства і навернене музулман до Христа! Сей славний, віщований здавна подвиг — має сповнити московський государ. Голятовський згадує, як Тамерлян утікав з своїми полками, наляканий Божою Матерю, як Димитрий (котрого він називає Семешка?) розбив Татар, як Москалі завоювали Казань і Астрахань. Випадає доповнити то, що діяло ся перше. Голятовський бажає, щоби цар завоював Туреччину, визволив Грїб Господній, чотирох патріархів вселенських і закріпощені християнські народи зпід музулманської влади. Голятовський таким робом в літературі підмагав розвиток мисли про се, що на Московщині спочиває вибір судьби, що єї призначене — визволити східних християн і підчинити володінню християнської віри музулманський схід; одним словом, чого не докінчали свого часу хрестні походи, то суджено докінчити Московщині! Гадка ся перейшла в народне віруванє і в турецьких християн і в московським народі. Її повідали московським государям західні папї, котрі укривали за тими надїями намір підчинити собі мо-

сковську Церкву; але ся гадка розвивала ся в народі в літературі своєю незалежною дорогою.

Голятовський був проповідником. Проповідь стала тоді конечністю; духовний, що почував у собі охоту до писаня, скорше всего брав ся за проповідь. Голятовський видав том проповідий під заголовком: „Ключь Разумїня“; проповіді зложені на господні і богородичні празники. Голятовський гледів на сю книгу як на підручник: в переднім слові він рає сьвященникам читати з неї поуки народови. Проповіді його мають ціху більше догматичну обясняючу, як морально-поучну. Толкує він народом догми віри, обясняє значіне тайн, обрядів, як новозавітних і старозавітних. Проповідник вельми любить сьмілі вигадані порівнаня. Говорячи н. пр. про дві природи Ісуса Христа, Голятовський для обясненя вказує на чоловіка, що знає і теологію і філософію: „От — говорить він — взорець злуки божого й чоловічого.“ Друге порівнанє двох природ — з луком, звязаним з тятивою; лук означає божу, а тятива людську природу. В проповіді на Воскресенє Христове порівнує він Христа з іхневмоном. Крокодиль ликне іхневмона, а іхневмон розїсть крокодильє в внутрішности; так Христос поступив із смертю, котрій піддав ся. Голятовський любить в проповідях наводити приклади анекдоти; стрічаємо в його приклади з старинної історії: про Демокрита, Птольомея, про Ганнібаля; бере він дані з мітології змішані з християнськими образами: проявляють ся аргонавти; дельфійська пророчня приказує поставити сьвятиню Діві Марії; від глибокої старовини переходить проповідник до ближшого йому сьвіта, оповідає анекдоти про литовського князя Витовта, що велїв зашити живого чоловіка в медвежу шкіру. Сї приклади, порівнаня, анекдоти надавали проповідям Голятовського більшої цїкавости і „Ключь Разумїня“ належав до книжок найбільш читаних на Україні навіть в близьких до нас часах.

При своїх проповідях Голятовський додав правила про складанє проповідий. „Дбай, говорить він, щоби всі люди розуміли то, що ти їм говориш у своїй науці; який мудрий був проповідник Іван Золотоустий, а жінка дорікала йому за трудно зрозумілу проповідь!“ Голятовський у своїх власних проповідях вірний своему правилу: вони написані

по українськи і були добре зрозумілі в сїм кружку, де він їх говорив. Не всі опісля йшли за його приводом, уживаючи замість язика, близького до народного, церковно-словянський, іскусний і зрозумілий тільки для тих, що його попереду вчили ся.

Відповідно духови схолястичної мудрости, зачерпнутої в школі, Голятовський в своїому підручнику учить проповідників вибору слів і прикрас бесіди, укладання наук на словах, іменах і взагалі на зверхних признаках: думає він, що незвичайні звороти приманюють цікавість слухачів. „Можеш — говорить він — зайняти увагу людей, пояснюючи їм яке-небудь імя і цілу проповідь оперти на імени; наприклад, в неділю говори: неділя називає ся від того, що в той день нічого не ділають, тільки Богу молять ся; або — в день Володимира скажи, що Володимир від того так називає ся; що володіє миром; на Василя скажи, що Василій значить цар, бо Василій Святий царствував над своїм тілом.“

Голятовський учить проповідників, щоби займали слухачів якою-небудь не зразу зрозумілою для них заявою; наприклад на Вербну неділю сказавши: — „Православні християни! Прошу вас і заявляю вам, щоби ви конечно ходили до церкви і молили ся Богу; сего тиждня буде страшний суд.“ — зійди геть з катедри. Се значить, що в страстний тиждень будуть читати про суд над Ісусом Христом: отсе й суд страшний. — Замітні його науки, як промавляти над вмерлими. Голятовський рає розправляти проповідникови, як покійник творив добро, беріг православну віру, помагав бідним милостинею, давав підмогу церквам і монастирям, приймав до свого дому подорожних, викупляв полонених з неволі і ін., хоч би про покійника не звісні були такі чесноти. „Можеш — говорить він — крім того пригадати його родину, сказати, що вона давна, ествує сто літ або навіть тисячу літ на сьвітї, що вона була в кровній звязи із знатними домами; можеш взяти прозвище покійного; н. пр. як він називав ся Броничський, то говори: він так звав ся тому, що боронив вітчину; або н. пр. вмерлий називав ся Любомирський, то говори, що він тому Любомирський, що полюбив мир. Можеш взяти також хрестне імя. Вмерлого звали Стефаном, ти говори:

Стефан значить вінець, і тут скажи, що покійник добув собі вінець як би з цвїтів або дорогоцінних камінїв; або вмерлого звали Доротей, зверни ся до слухачів і скажи: Православні християни! Доротей значить дар Божий. І наш Доротей, котрого видите на гробових ношах, був справдешним даром для вітчини і для католицької Церкви. Можеш також взяти герб покійника: як в його гербі була стріла, то пригадай текст: „покажи мя, яко стрѣлу избранну;“ як у його в гербі башта — скажи текст: „бысть упование мое столбъ крѣпости“ і ін.

Можна підозрівати, що тут проповідник з гумором говорить о проповідях сучасних. То само можна би сказати що до поуки, як треба говорити проповіді в дні святих. Голятовський говорить: „Проповідь, котру ти виголосив у день якогось святаго н. пр. Николая, можеш виголосити в день іншого святаго н. пр. Василя; тільки в тих місцях, де ти говорив „Николая архієпископа Мирликійскаго“, вихвалюй Василя Великого або Григорія Богослова і т. п. Можна навіть се, що говорив ти про Івана Хрестителя, перенести на архістратига Михайла...“

Замітно, як Голятовський щадить своїх слухачів і боїть ся діткнути їх своїми пастирськими грізьбами. В проповіді в день св. Юра він доторкнув ся пекла, та йому стало жаль посилати там грішних слухачів і він радить їм не вдавати ся в розпуку, в тугу. Правда, із св. письма виходить, що в пеклі більше буде душ, як на небі, і так треба, щоби пекло ким-небудь наповнило ся — отже проповідник потїшає тому слухачів, нагадуючи їм, що відай на сьвітї багато невірних жидів, могомедан, ест доволі всяких еретиків, ариян, несториян, адамитів, монофізитів: буде кому наповнити пекло; а ми православні християни — говорить він — будемо надїяти ся, що всі осягнуть вічне спасене. Тож само в проповіді в день св. Ілії він вибухнув проти богачів і як би забув, що в день Юра всім обіцяв рай: „Не можуть — сказав він тепер — дістати ся на небо люди богаті; їх душі обтяжені богатствами, скарбами, маєтками; богачі за своїми богатствами забувають про Бога; вони надуживають свого майна; вони тільки їдять, пють, веселять ся, а про бідних людей забувають; не кормлять їх, до дому свого не пускають...“ Та опісля,

проповідник змилював ся над богачами і рішив, що й бо-
гатим можна доступити неба, як тільки вони будуть давати
милостиню, спомагати церкви, монастирі і ін.

Поміж творами Голятовського є оден писаний по
українськи: „*Души людей умерлыхъ*.“ Тут автор веде нас
на той світ, показує нам оселі праведників і місця мук
грішників — небо і пекло. Душі праведників розміщені
після числа девяти ангельських хорів небесної ієрархії,
відповідно тим повинностям, котрі вложені на сі ангельські
хори у відношеню до нашого дочасного житя. В низшій
хорі, іменно в хорі *ангелів*, — котрим поручено наглядати
душі людські підчас земського побуту, — перебувають
хрещені діти, вбогі, сироти, вдови і сі, що жили чесно
в брачній союзі; в другім, висшій хорі, *архангелів* (котрих
Бог до великих людей посилає), святицики і церковні
учителі; в третім званім *князствами*, що обовязаний до-
глядати держав, народностей і провінцій, будуть перебу-
вати царі, цїсарі, князі, гетьмани, воеводи і всяка стар-
шина, як вони чинили підвласним людям справедливость
і не діяли їм кривди; четвертий хор зветь ся *владзи*, що
воюють із злими духами — з ними живуть рицарі, котрі
опирали ся злим духам і поборювали гріх; в пятім хорі,
званім *моцарства* — чудотворці; шестий хор, *панства* —
є житлом безбрачних, пустельників, ченців; семий, *єрони* —
там справедливі судді; в осьмім — між *жерувнами* — апо-
столи, єпископи, митрополити і ін; девятий, висшій хор,
серафими, що розбуджують любов до Бога — там му-
ченики.

Противне небу житло грішних, пекло, ділить ся на
два відділи; перший зве ся *одхлань пекельная* (безодня);
другий — *огненная геєнна*. В першій сиділи перед Христом
старозавітні праведники; вони мук не терпіли, але були
віддалені від Бога і ожидали Христа. Спаситель вивів їх
з пекла; вони пробували з ним сорок днів на землі, а по-
вознесеню його вікують в небі. Однак Спаситель не вивів
із пекла Єгиптян, Моавитян і інших поганців, котрі не
ожидали Христа. Вони тепер у пеклі. Другий відділ пекла
— *геєнна огненная*, багата в усілякі муки: у вічній огні
будуть розпустники, перелюбці і гнівні люди. Люта зима
дістане ся в участі гордовитим богачам, немилосерним на-

муки вбогих; червак совісти буде гризти злодіїв, що кра-
дуть чуже майно, і обмовців, що відбирають ближнім
імя добре. Незносний смід буде докучати випещеним
чепурним паничам, що любували ся в пахощах (кохаються
в пахучих перфумах), а ті, що обжирають ся і не по-
стятъ — будуть засуджені на голод. В пеклі буде велика
тіснота: все пекло — говорить нам богослов — буде битком
набите грішниками, одні на самім дні, другі по середині,
треті на верху, неначеб хто наложив у бочку риб і заткав
бочку чопом (зашпунтуєть). Опісля автор описує митар-
ства, які має переходити душа людська по розлуці від
тіла.

Інші твори Голятовського, хоч менші від попередніх,
та містять цікаві черти для історії тогочасних понять
і поглядів. Книжка, під заголовком: „*Небо новое, новыми
звѣздами сотворенное*“, напечатана 1665 р., у Львові, се-
збірник оповідань про чуда Пресв. Богородиці, виписані
з усяких західних письменників з додатком того, що лу-
чало ся в Польщі, Литві і на Україні. Тут замітна при-
свята Потоцькій, сестрі митрополита Петра Могили, обра-
зець того забавного для наших часів підлещуваня, з яким
письменники XVII. в. обертали ся до знатних осіб, вижи-
даючи, чи не дістане ся їм яка кришка щедроти їх.

Голятовський виводить дім Могил від Муция Сцеволі,
„*валечнаго и отважнаго и горливаго (ревнаго) къ отчизнѣ
своей рыцера римскаго*“, і називає дім Могил — „*небомъ,
усѣянымъ новыми звѣздами*“. „Богъ — виражає ся наш
автор — праотцу нашему Адаму сказаль: земля еси
и въ землю пойдеш, а я скажу Пресвятой Дѣвѣ Маріі:
ты небо и пойдешъ въ небо могилянское!“ Друга брошура
Голятовського: „*Скарбница пожитечная*“ — (Хосенна скар-
бона) — містить в собі опис чуд образа Пресв. Богородиці,
котру почитали під назвою Єлецкої в Чернігівськїм мо-
настирі, з того часу, як Голятовський був архімандритом.
В переднім слові до тої книжочки запускає ся Голятовський
в обяснене слова козак, і йде за думкою, після його слова,
мудрих людей, котрі виводять слово козак від козерога,
небеснаго зодіяка, тому, бо козаки ходять з рогами, в ко-
трих насипаний порох, і як на високім небі підіймає ся

козеріг, так козаки, проходячи поля і море, вступають на стіни і вали бисурман і насипають із своїх рогів порою в самопали, з котрих стріляють в неприятеля. Трудно найти відповіднійший образець натягнених і видуманих обяснень, на котрі ласа була схолястична наука. Головний предмет уваги автора, се — Єлецький монастир; його вельми займає минуша доля сего монастиря. Та деж взяти жерел? Україна вбога в давні письменні памятники: Москва богатша; в Москві — говорить він — є й українські літописці і патерики знатних українських монастирів. Князі Одоєвські і Воротинські, переказували йому вісти, що переходили в них у роді про се, як найдено образ Єлецької Богородиці (названої так, бо найдений на яличнім дереві [ель]) за предка їх Святослава Ярославича; та Голятовський найшов ще у себе жерело: „старі люди — говорить він — се хроніки живі.“ Чернигів дізнав великих перемін: перше жили в ній московські люди; але з прилукою його до Польщі, після сумних часів, наплила там інша людність, треба було виглядіти старенезних людей зпоміж давної людности. Голятовський виглядів їх: одному з них було сто десять літ, другому півтора, а третьому около двісті літ — старість непевна. Трудно, не скривдивши памяти Голятовського, рішити: хто зігав, чи той, що говорив про свої літа Голятовському, чи сам Голятовський. Схолястична просвіта позваляла при збереженю правил що до форми гледіти вельми легкодушно на дійсну правду і складати вигаді не було дуже соромливо. В 1696 р. появила ся печатно в Чернигові брошура Голятовського „Боги поганські“. Вона присвячена царівні Софії. У своїм переднім слові показав автор знов образець підлещування, питомого свому часови, величав Софію, добачав, що імя єї хрестне схоже з назвою мудрости, і висловлював ся про царський дім такими словами: „Въ дому найяснѣйшихъ царей рускихъ каждый царь есть солнцемъ, царица есть мѣсяцемъ, царевичове и царевны суть звѣздами: бо свѣтять добрыми учинками“. Після науки Голятовського ідоли поганських богів були не болванами, статуами, звичайною річю, як про них відзивав ся інколи старий завіт, а житлом злих духів і відкликує ся, на потвердженє свого погляду, на многих церковних і світських письменників. Біси, що сиділи

в ідолах, говорили інколи правду і віщували появу християнства; але вони часто обманювали людей і наводили лихо на людей, уживаючи в своїх віщованях двозначних слів, так що чоловік розумів віщованє зовсім не в тім зміслі, який воно мало дійсно. В ніякім творі не висловив Голятовський так різко своєї несвідомости, відріжнити видумку від дійсної правди, як у сім творі: взявши з Вишеного Єрусалима в польськім перекладі Кохановського оповіданя про вчинки чародія Ісмена, Голятовський не завагав ся прийняти їх за неперечно певні історичні події. Поганські божища є для Голятовського не тільки предметом історії й археології; вони мають живе, сучасне значіне. Діяльність їх продовжав ся по нині. „І тепер — говорить він — чорти з підмогою чародіїв дають відповіди і віщованя; злі духи, що проживали в ідолах, і тепер всілякими способами стикають ся з людьми: вони то прокидають ся мерцями, то творять собі воздушне тіло з облаків, показують всілякі речі в зеркалі, дають відповіди з підмогою огню, води, перстенів і т. д. Для Голятовського боротьба з поганськими божищами така сама, якою була боротьба проти жидівства і музулманства. Однак войованє нашого автора з поганськими божищами взагалі слабше того, котре він провадив з жидами і музулманами: твір „Боги поганські“ напечатаний вже в старости Голятовського, два роки перед його смертю.

Можна ще згадати про оден польський твір Голятовського: „Алфавет еретиків“. Автор наводить в азбучнім порядку всіх, кого зачисляє до еретиків, показує при тім значне читанє, але разом з тим і змішанє понятій: до ряду еретиків вчисляє він не тільки філософів старинних, але навіть таких людей, що не заявили ніяких признаков діяльности, н. пр. поміж еретиків попав ся Ксеркс, тому тільки, що йому снів ся сон, а се подало Голятовському привід толкувати, що сні бувають від Бога, але бувають і від чорта.

З усею своєю ученою невіжою, з протонародними вірованями, якими переняв ся змалку, а не позбув ся їх в школі (бо ся і не дбала про їх усуненє), з легковірністю до всего печатного, з покірністю всему тому, що тільки

носить на собі змаганя православної церковности, з диким бузувірством, готовим палити, топити у воді, різати всі, що не так вірують, як слід, але zarazом і з неперечним талантом, котрий добачаємо в красі викладу, в ясности складу, в приступности речі, і найбільше в сій живості, що буває все признакою таланту і котрої собі ніяким робом не може присвоїти чоловік неспосібний, Голятовський, більше чим хто інший, може назвати ся представником свого столітя в українській літературі.

З інших українських письменників XVII. в. найбільше приближає ся до Голятовського, та тільки з одного боку: яко проповідник, Антоній Радивилівський, ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві. В 1676 р. він напечатав збірник своїх проповідей під назвою „Садъ Маріи Бого-родицы“, а в 1688 під іншим вигаданим наголовком: „Вънець Христовъ, съ проповѣдей недѣльныхъ аки съ цвѣтовъ рожаныхъ на украшеніе православно-каѳолической церкви исплетенный“. Сі проповіді розложені після церковного круга неділь, що займає перехідні празники. Насамперед автор помістив присвяту Христу. За тим слідує присвята царівні Софії, котру порівнує він з грецькою царівною Пульхерією, що орудувала справами за володарства свого брата. За словом до Софії слідує слівце до кожного читця книжки; автор поясняє, чому книжка зве ся вінцем рожевим. Між іншими учинив він се для того, щоби книжку його радше читали, подібно як лікарі заправляють цукром свої ліки. Автор простодушно гадає, що за його книжку охотно возьмуть ся читці, як побачать наголовок, нагадующий рожеві цвіти. В своїх проповідях уживає Радивилівський ту саму близьку до народної, зрозумілу мову, як і Голятовський, та уступає йому що до здібности і проповіді його менше займає: Радивилівський часто буває розтяглий і вдає ся в дрібниці, в пусті обясненя слів; н. пр., одна з його проповідей на Томину неділю основана ціла на обяснюваню: чого Христос, явивши ся своїм ученикам по воскресеню, став посеред їх, і з того приводу наводить різні случаи, коли в сьв. письмі згадує ся вислів „посреди“. Радивилівський подає чимало порівнань, наводить часто сьвідощтва старинних поганських письменників: Тацита, Плутарха, Цицерона, Плінія й інших, приклади із

старинної історії,¹⁾ образи з мітольоґії,²⁾ всілякі анекдоти,³⁾ случаи із щоденного життя,⁴⁾ іменно пописує ся байками, котрі прикладає до реліґійних предметів питомим собі і дивним способом.⁵⁾ В проповіді на день „Жень мироносиць“ Радивилівський підносить яко велику заслугу мироносиць, що вони пішли на гріб в ночі, а zarazом нагадує про сей забобонний страх перед мерцем, що панував між народом. „Дім смерті — говорить він — є домом страху. Най мати любить, Бог зна як, свого сина (або сестра брата, або друг друга і т. п.), а як умре в неї дитя, то чей не найшлась би така мати, котра би рішила ся в ночі піти до вмерлого сина!“ Морально-поучна сторона проповідий Радивилівського вельми слаба і обмежає ся на загальних словах, з немногими маловажними виїмками, де як би случайно він доторкує ся черт обичаїв тої суспільности, котрій читає свої проповіді.⁶⁾

¹⁾ На приклад, згадує, як глядятьори намазували собі оливою тіло і оден обсипав свого противника піском, щоби можна було вхопити ся: він порівнує його з чортом, котрий намагає ся піймати нас, намазаних олієм ласки.

²⁾ Н. пр., що старинні уявляли собі сьвіт в постати дівчини в білій одежі, що поконує ногами всяке оруже, або порівнує Сина Божого, Христа, що поборов чорта, з сином Юпітера, Перзеєм, виграєм Медузи.

³⁾ Н. пр., про жиди, що дав християнинови гроші з услівем, що на случай незаплати виріже з його тіла шматок мяса, або н. пр. про дівчину, що влюбила ся в хлопця і не могла вилічити ся із своєї любови, поки не явив ся їй Христос і не сказав: люби мене!

⁴⁾ Н. пр., раз поперечило ся двох між собою за цеглу і оден з них уступив другому; з того виводить, що найбільш бувають суперечки про твое і мое і легко можуть устати, як хто скаже — твое.

⁵⁾ Н. пр., лев, осел і лисиця умовили ся полкувати за здобичю. Піймавши добичу, стали ділити. Лев поручив поділ ослови. Осел не звернув приналежної уваги на се, що лев є царем і що йому належить ся шаноба, вважав себе рівним львови і розділив добичу на три рівні части. Лев за те розшарпав осла і велів лисиці ділити добичу. Лисиця відступила льву більшу частину. Хто тебе навчив так поступити? спитав лев. — Случай з ослом, відповіла лисиця. Відтіля виходить, що й Христос не втерпить, коли хто в гордошах рівняє ся йому і діставши добра сего сьвіта: славу, пошести, богатства, приписує чести стільки собі, скільки й Христови.

⁶⁾ До таких місць належить одна з його недільних проповідей: він ганить гріховне сьвяткованє християнських празників: колиж

Інший настрій стрічаємо у третього українського письменника і, переважно, проповідника — Лазаря Барановича. В своїм життю не був він такий, як Голятовський і Радивилівський, котрі не сягали дальше, як до скромного становища монастирських наставників. Лазар добився становища чернігівського архієпископа і після Methodia, що поправ в коромоли, був довгий час надзорцем митрополитичого престолу. Він мав участь у політичних справах своєї родини, а іменно грав важну роль після зради Брюховецького 1668—1669 р. Під його впливом вибрано гетьманом Многогрішного і постановлено глухівські статі.

Лазар, сам Українець, вельми жалів над несправедливістю і гнобленем, заподіваним Українцям воєводською управою. Він побивався за тим, щоби визволити Українців від суду московських воєводів, однак не вступив нічого вдіяти, позаяк змаганя його, при всій їх красомовності, показалися противними напрямови московської політики, що бажала як можна найтісніше привязати до себе занятий край. Лазар був чоловіком в життю розумним, позваляв собі говорити, скільки для його було безпечно, умів і мовчати і намагався мирно жити з сильними і догоджувати їм. Патріарх царгородський, признаючи Осипа Тукальського митрополитом, поручив Лазареві духовну управу лівобережної України і надав йому відзнаку, позволивши носити саккос, тим часом як тодішні архієреї, крім митрополита, одягалися при богослуженю у фелони, зарівно з сьвященниками, і визначалися від них тільки омофором. Лазар присьвячував і посилав цареві Олексієви Михайловичу свої проповіді, украшав їх заголовки видуманими символічними рисунками, що виражали славу московської держави; до тогож додавав для обясненя передні слівця, переповнені вельми видуманим улещуванем. Проповідник відсилаючи в Москву таким робом свій збірник „Труби словесь“, добивався, щоби державний скарб закупив

більше буває суперечок, нечистоти, зводження, пиянства, як не в празник? В перший день Воскресеня Христоваго святкує ся Богу Отцю, в другий Богу-Синови, в третій св. Духови, прийде четвертий день, або зовсім минуть свята, — ми, як і перше бувало, зовсім холодні до богослуженя, не хочемо погамувати ся і покаяти ся в гріхах своїх перед духовним отцем.

у його ціле видане; цар не згодився на те і велів сю книгу продавати звичайним способом; а всеж її накидали по монастирях. Відносини Лазаря Барановича до гетьмана Многогрішного скоро охолонули; коли на сего гетьмана зроблено донос, Лазар не боронив його, а коли по висланю Многогрішного в Сибір, в 1672 р. козацька рада вибрала іншого гетьмана, Самійловича, Лазар був на сій раді, нахиляв козаків до присяги і зближився з новим гетьманом. Та минуло кілька літ, а Самійлович не полюбив Лазаря.

В Батурин приїхав до гетьмана луцький єпископ Гедеон, князь Четвертинський. Самійлович, потай Лазаря, вступався за Гедеоном у Москві, добивався, щоби Гедеон став митрополитом, а на Лазаря намагався взагалі кинутити. В Москві тоді найбільше бажали, щоби новий митрополит підчинився московському патріярсі. Четвертинський був до того готов, коли тим часом Лазар, після давнішого поступованя, здавався менше певним, яко оборонець українських прав. Управа лишила Україні вільний вибір митрополита: вибрано Четвертинського в 1686 р. Лазаря, найстаршого з архієреїв, обминули; опираючи ся на грамоту, не хотів він слухати Гедеона; його лишили та митрополит всяким способом понижав його, відняв йому управу кількох протопопівств і називав його тільки єпископом. Самійлович чинив йому всілякі прикрости. Після упадку Самійловича Лазар як би ожив і вислав із свого боку жалобу на поступки скиненого гетьмана. В 1691 р. умер і другий противник його, Гедеон; знов відбувся вибір, та і сим разом обминули Лазаря а вибрали печерського архієпископа Ясинського. Лазар, вже постарілий, випрохав собі від патріярха помічника, в особі чернігівського архієпископа Теодозія Углицького, котрого в Москві й висьвятили на архієпископа з услівем, щоби по смерті Лазаря він заняв його місце. Лазар умер 1694 р.

Участь Лазаря в літературі виразила ся переважно проповідями. Він сам вважав се заслугою і вельми цінив славу проповідника. Його проповіді видані в двох великих збірниках, in folio. Перший, напечатаний в Печерській Лаврі 1666 р., під назвою: „Мечь Духовный, еже есть глаголь Божій“, містить в собі слова і науки на дні недільні і перехідні празники, починаючи від Пасхи і кінчаючи великою

суботою. Другий збірник, напечатаний там же 1674 р., має заголовок: „Трубы Словесь“, і обіймає проповіді в дні святих і нерухоми празники. Баранович відступив від способу Голятовського і Радивилівського — писати проповіді язиком близьким до народної мови. Він пише церковно-словянським язиком. Дивачність і шумність, — при скупости мисли, недостачі уяви і щирого чувства, — се визначні черти проповідей Лазаревих. Усі вони, можна сказати, складають ся з шумних фраз і вельми нудні. Свого часу вони могли припасти до вподоби хиба книжникам, що гонили за словами і вираженнями, але чей не були зрозумілі для народу. Впрочім Лазар, як здає ся, і писав їх, маючи на увазі більше приподобати ся Олексієви Михайловичу, котрий любив вишукану і шумну мову. Оба збірники присвячені цареви. ¹⁾ В своїх проповідях Лазар любить звичайно обертати ся коло значія слів і вояких зверхних признак, пописує ся зближеннями і протиставленнями, розтягає до дивоглядности тексти св. письма, а ні трохи їх не обясняє. Одно яке небудь слово спонукує Барановича глядіти чогось похожего в іншим предметі, при котрім можна би найти й ужити подібне слово; н. пр. Христос уздоровляє хорого в овечій купелі: — Христос є баранцем з золотим руном; в овечій купелі пять хідників — проповідник нагадує пять ран Христових, пять чувств людських і розводить ся про се. Ще дивніше стрічаємо таке зближене слів у проповіді в день св. Юрія в „Трубахъ Словесь“. Великомученика Юрія колесували. Колесо сей час наводить проповідника на образ перстенья при заручинах і вінця — і се Юрій, яко дівчина чиста, був заручений Христови, а замість вінця приняв колесо. Се

¹⁾ На заголовній картці „Меча Духовного“ представлені зображення Іздців, що ідуть розвеселяти Царство Боже, образи царів Давида, Константина, на останку царя Олексія Михайловича, цариці, трех царевичів, родословне царське дерево і ін. Найвидніше місце займає над царем і його родиною зображене двоголового орла з трема вінцями. В переднім слові обясняє автор, що сей орел є символом двох природ Христових; вінець по середині — „Христосъ посреди“, під ногами в орла місяць — знамя варварів, котре сьвітить сілою хрестною. Орел шугає по воздуху, він цар усіх птиц і підчиняє їх своїй власти.

колесо нагадує небесний зоряний кружок; „ради небесъ Георгій твориль кругъ на колесъ“; та се колесо нагадує проповідникови світський грішний предмет — танець, котрий виводять колесом, хороводом, і проповідник замічає, що таке колесо веде в гиену огнену. Лазар любить уживати в проповідях молитов, повних дивачности і пустих слів. Ось-як він відзиває ся до Пресв. Богородиці: „Аще были быхомъ центипедесъ стоножны, всѣ мы бы къ Богородицы прилжно притекали яко грѣшныи. Аще быхомъ были центимани сторучныи, всѣ мы бы Твоей ризѣ посвященней прикасалися“.

Кілька мов написав Баранович цареви Олексієви Михайловичу на різні случаї в його житю. По смерти цариці Марії Іліїної, Лазар написав йому вірадную мову, наповнену всілякими зужитими фразами. Коли цар оженив ся з другою жінкою, Лазар прислав йому привіт. Коли цар відбув обряд представлення Федора царевича народови, Лазар з того привіду написав річ, що визначала ся крайнім підкаджуванем: проповідник порівнує царя Олексія Михайловича з Богом, що показав над водами Йорданськими улюбленого сина свого, а царевичеви Федорови вкладає в уста слова Христа: „Отче! прослави Сына Своего“ і ін. Смерть Олексія Михайловича дала Лазареві привід написати віршами і напечатати „Плачь о преставленіи царя и привѣтствіе новому“, а по смерти Федора, коли на престіл посадили двох царів, Лазар написав книгу: „Благодать и Истина Христова“. Се — реторичне вихвалюване царів, перемішане віршами такого рода:

„Ісусъ и Марія по пять литеръ мають,
Иже пять пальцевъ мають, да ти складають,
Пять источникъ на крестѣ отъ Христа исплыли,
Бы писаню тѣхъ именъ пять литеръ служили“ і т. д.)

Крім українських творів, Лазар написав і напечатав кілька творів по польськи. Іменно: „Житя святих“, „Вір-

¹⁾ До сеї книги доданий великий символічний рисунок, де зображений Христос, як благословить царів, жінка з крилами, ангел з громовими стрілами і списами, храм премудрости на семи стовпах з образом на нім орла з серцями на грудях, зображення царів, архієпископів і т. ін. Сей рисунок замітний своїм мистецьким викінченням.

шований твір про случай людського життя", і „Нова міра старій вірі“. Останній твір полемічний, написаний в обороні православ'я і викликаний зачіпками на Східну Церкву єзуїта Бойми. В ній між іншими Лазар указує нам на одну з важних причин переходу з православ'я на католицтво — на те, що всюди кричали, що православна віра є хлопською вірою.

XIII.

Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький і їх наслідники.

Перенесенє київської науки в Москву було вельми важною подією в історії української просвіти XVII-го віку.

Подія ся, надзвичайно багата своїми наслідками, почала ся поступенно, ледви помітно, і їй не слідували ніякі нові установи і нічого величавого.

З московських бояр визначав ся тоді Федір Михайлович Ртищев. Се був чоловік старої Руси, але найлуччий чоловік, якого могла виробити стара Русь. Широ благочестивий, оборонець сьвящених переказів і обичаїв старовини, він не вдоволяв ся, як інші, самим береженєм зверхних признак набожності; він належав до таких, що глядять внутрішнього зміслу зверхних признак; наука Христова потягала його до діл християнської чесноти. Ртищев видавав значні суми на викуп полонених, котрих тоді було чимало в музулманських землях, помагав бідолашним, зачужив і удержував шпиталь для вбогих. Підчас війни з Польщею Ртищев, яко товариш царя, піклував ся раненими і немічними від зимна, велів забирати їх і давати їм захист в найнятих для них пристановищах, удержував своїм накладом а по виході їх давав підмогу. Ртищев любив дуже читати книжки духовного змісту і ходити на богослуженє. Але ні се, ні то не могло вдоволити його в своїм тодішнім виді. Не всі твори сьвятих були йому приступні в словянським перекладі, але й рукописи тих, що він міг читати, не визначали ся правильною і одностійною зміслу. Ртищев добачав, що треба нових, правильніших перекладів; читанє самого сьв. письма викликувало в ній бажанє дізнати ся, чи правильно воно переложено в такім виді, в яким було приступне для Руси. Печатних видань,

крім Острожського, не було; в рукописних були суперечности.

Ртищев прийшов до того переконання, що треба би конечно в Москві зайняти ся перекладами набожних книг. Богрслуженє відправляли тоді, як здавна в Москві, недбало, беззмісленно, неблагочинно. Ртищев наставляв на те, щоби надати йому пригожий лад і зробити перегляд богослужбних книг. Цар Олексій Михайлович полюбив Ртищева. Характер сего боярина припав до вподоби спокійному цареві. Бояри знов споглядали на Федора Михайловича не зовсім приязно, навіть з насмішкою; в тім часі, коли найбільш гледіли на поверховність, видавав ся для многих чудакотакий, що надто задумував ся над внутрішнім зміслом зверхнього благочестя.

Ртищев знав, що в Києві вже робить ся се, про що він думав, і вірний зовсім своїй гадці, звернув ся там.

Взаємини України з Московщиною були часті. Ігумени українських монастирів просили у царів милостині; опісляж обертали ся до царя Михайла Федоровича і київське братство. В 1640 р. Петро Могила раяв цареві заложити в своїй столиці монастир, у котрім би старці і брата київського братського монастиря „дѣтей боярскихъ и простого сана людей грамотѣ греческой и словянской учили“. Таким робом сам реформатор вихованя на Україні перший обернув ся в Москву і просив, щоби там учинили се, чого потребувала Московщина. Годить ся замітити, що в своїм письмі до царя Петро Могила висловив ся, що він про се бє чолом государеві більше всяких своїх просьб. Так займала київського архіпастиря гадка розширяти розпочате ним діло на весь руський мир. В 1646 Петро Могила прислав наслідникови Михайла, цареві Олексієви, в дарі кілька коний і всілякі речі, що доказує його постійне бажанє звязи з Московщиною. Однак, мимо приязних відносин православної України до православної Московщини, у Москалів виробив ся пересуд против української просьвіти і вони підозрівали чистоту правовірности київських духовних письменників і наставників. По часті самі Українці викликували такі пересуди. За житя патрарха Філарета, оден Київлянин, ігумен, доносив на учительне євангеліє свого земляка

Кирила Транквиліона Ставровецького. Оцінку сего твору поручено двом московським книжникам: богоявленському ігуменови Ілії і соборному ключареві Іванові Шевелеви. Не знаючи язика, яким був написаний твір українського письменника, вони находили еретицький змісл там, де стрічали ся граматичні питоменности і незрозуміле для них значіне слів.¹⁾

Москалі вважали себе одиноким справдешно православним народом у цілому світі; Греки, що дали Руси хрещенє, втерляли над ними давний свій чарівний вплив; Москалі не довіряли грецьким книгам, тому що Греки жили під властю невірних, а виховували ся і печатали свої книги на Заході. Москалі вважали свої старі переклади правильнішими, як грецькі першовзори в таким виді, як вони були напечатані; такий погляд особливо ствердили ті, що поправляли книжки за патрарха Осипа. Сам Никон опершу поділяв сей погляд і говорив, що, як „Українці так і Греки втерляли віру і кріпость добрих звичаїв; спокій і честь їх улестили, вони роблять для свого черева і нема в них постійности“...

Поява київських учених у Москві очевидно мусіла стрітити багато неприязного, але боярин Ртищев, котрого піддержував цар, приватно підняв ся своїм накладом пересилити й удержати кількох київських учених „ради рбученія словенороссійського народа еллинскому наказанію“.

Жаль, що нам невідомі перші зносини Ртищева з Києвом в тій цілі, та на його просьбу кількох ченців учених рішило ся покинути родину і служити справі духовної просьвіти в московському государстві і здійснили таким способом одну із горячих гадок покійного Петра

¹⁾ Так н. пр. у Транквиліона про розп'ятє Христа було висловлено: „пригвоздили до хреста“. Московські книжники обурили ся, добачали там ересь і говорили, що треба писати „ко хресту“; або найновійше слово рѣчь — в значіню вещи (по лат. res = rzecz) вони в'яли се слово в таким розумію, як то вживали в Московщині, і приписали авторові такі думки, яких він зовсім не мав. Густинські монахи, як ми вже замітили, іменем Ісаї Коцинського впеvняли Москалів, що Могила врадником православя.

Могили. Головним з тих приїзжих учених був єромонах Братського монастиря Епіфаній Славинецький¹⁾.

Вихованець киевомогилянської колегії, Епіфаній докінчив своє образование за границею, опісля був учителем в тій же київській колегії, де сам учив ся. Годі було найти чоловіка гіднішого до сего, щоби розпочати ним чергу вчених. Епіфаній був, на той вік, вельми учений: дуже добре знав грецький і латинський язик, мав відомости з єврейського язика; він вивчив писаня сьв. отців і цілу духовну грецьку і латинську літературу, знав добре історію і церковну археологію. Він був лагідної, скупленої вдачі, висше цїнив відокремлене жите кабінетного вченого як заходи околом почесний, не терпів ніяких поривів жита, цїлим серцем віддавав ся науці, але се не спиняло його прикладати свою науку до найконечніших потреб тогочасних. Славинецький був, словом, одним з тих учених, котрі хоч і живуть кабінетними затворниками, однак працюють не без хісна для сучасних потреб своєї суспільности. Славинецький умів погодити ся з усіма, нікого не дратував заявами своєї умової висшости і своєю бездокорною чеснотою добув собі загальну пошану.

Никон познакомив ся з ним, полюбив його, змінив своє упереджене против Українців і в усім здав ся на його у важному ділі поправи книг.

Перші праці Славинецького обмежали ся перекладами всяких творів сьв. отців. Ртищев помістив його з братією в новозбудованім Андреївськім Преображенськім монастирі на березі Москви-ріки (між Калужськими воротами а Воробєвими горами, де тепер дім „Общественнаго Призрїнія“). Крім перекладу книжок мали київські ченці учити молодців: у тім самім монастирі була основана школа.

Та не довго довело ся Славинецькому прожити в тім відокремленю. Цар настановив його коректором печатні і перевів у Чудів монастир, де також була школа, перенесена там з забудованя печатні. Славинецькому головню поручили важне діло поправи книжок. Займаючись неня-

¹⁾ Не знаємо певно числа всіх черців, що з ним прибули. Опісля кружок учених трудовиків, що трудили ся під проводом Епіфанія, зріс до 30 людей, але в число їх входили вже й Москалі.

станно научними справами, Славинецький прожив у Москві 26 літ, і пробував із своїми помічниками також в архієрейськім домі, в Крутицах, де був гарний сад, багатий водою. Він усе оставав єромонахом, яким прибув з Києва, і тільки раз взяв участь в суспільній справі, іменно тоді, як хотіли судити Никона. Заявивши свій погляд, сильно попертий церковними правними установами, вірний своему поскромному чернечому стану, не став він спорити з сакновитими противниками Никона і вернув до свого ученого відокремлення. Жите Епіфанія, як взагалі жите ученого трудовика, проминуло одностайно. Він цїлий відбив ся тільки в своїх учених працях.

Поправу богослужбних книг почав Славинецький без покvapности, з належною розвагою. В тій цїлі вислано на Схід Арсенія Суханова за всякими старими рукописами. Тільки обложивши ся громадно скількостю грецьких і словянських відписів, взяв ся Епіфаній до поправи книг. Помагали йому земляки, що з ним приїхали: Арсеній Сатановський і Данило Птицький, Арсеній Грек, опісля кількох Москалів: коректорів і писців печатних діл¹⁾.

Під проводом Епіфанія напечатано богослужбні книги поправно, так як вони доси остали в уживаню по церквах в цїлій Московщині а навіть у православних краях словянського мира. Сї книги були: Службник з переднім словом, котре зложив Епіфаній, Часослов, дві Тріоди: постна і цвітна, Слідованна псалтир, Обща Минея, Ірмолог. До тогож ряду богослужбної літератури, яко обясняючу книгу, можна додати Нову Скрижаль, переложену з грецького і напечатану 1656 р. Тут обясняє ся літургію і інші обряди східної Церкви. До сеї книги додав Епіфаній історію почину поправи книжок в Московщині, причини, котрі спонукали до сего діла, дії собору, що відбув ся в того приводу в Москві, і оборону проти нападів противників поправи книжок. Богослужбну реформу звичайно вважають ділом Никона, як загально приписують важні переміни, установи, заведеня, тим людям, що займали начальні уряди, коли тимчасом дійсно всю роботу сповняли

¹⁾ Се були: священник Никифор, вродиякон Мойсей, бувший ігумен Сергий, Михайло Родостамов, Фрол Герасимів і чудівський чернець Евтимій, найбільш привязаний до Славинецького.

підчинені їм помічники, іноді мало відомі і незамітні. Противники богослужбової реформи охрестили її прихильників іменем Никоніян. Та, коли й справедливо належить ся вона патріярсі Никонови, що пізнав вагу й конечність піднятих поправок, то ще з більшим правом треба признати сю реформу ділом Славинецького і помічників, що працювали під його проводом, тим більше, що Никон, хоч і розумний чоловік, та мало вчений, був приневолений справді у всім здавати ся на сумлінність і знанє Епіфанія.

Разом з поправленими богослужбовими книжками конечно було також видати церковні законні установи в поправленім виді. Епіфаній переложив правила свв. Апостолів, Правила вселенських і місцевих соборів, Фотиїв Номоканон з поясненнями византийських правників Вальсамона і Властаря та Збірник церковних правил і византийських світських законів, котрий уложив по грецьки Константин Арменопул.

Перекладна діяльність Епіфанія звернула ся на твори свв. отців. Він переложив багато творів, з котрих деякі давно вже були відомі і люблені в словянських перекладах, але тим конечнійше було видати їх в поправнійшій виді¹⁾. Він ще переложив кілька житий святих: Олексія Божого чоловіка, Федора Стратилата, великомучениці Катерини. Житя сих святих вже перше ходили по руках читців та були поперекручені вигадками і тому особливо здавало ся хосенним їх видати, як слід.

Епіфаній не обмежив ся самими релігійними творами в своїх перекладах. Він переложив з латинського кілька світських книжок з обсягу педагогіки, історії, географії а навіть анатомії:²⁾ годі однак сказати, щоби літературна стійність перекладів Епіфанія могла приманювати до них

¹⁾ Кілька творів Атаназія Александрийського (Чотири слова), Пятьдесят слів Григорія Богослова, Бесіда Івана Золотоустого на пятьдесятницю, Івана Дамаскина Про віру православну, Слово о поклонах образам. Сі твори були печатані.

²⁾ Уставы граждано-правительные; отъ Оукидидовы исторіи книга первая; о убіеніи краля аггельскаго; Гражданство и обученіе нравовъ дѣтскихъ; Географіи двѣ части Европа и Асія; Книга врачевская, Анатомія, съ латинскаго отъ книги Андрея Вессалія Бруксенска.

багато читців. Перекладчик, великий букваліст, хотів перекладати як можна близше до первовзору і замість віддати змісл, первовзору зворотами питомими язикови, на котрий перекладав, він кує самовільно словянські слова на грецький лад, дає словянській мові грецький склад, взагалі склад його перекладів тяжкий, темний, іноді незрозумілий.¹⁾ В самім його перекладі богослужбових книжок стрічаємо також тяжкі і незрозумілі звороти.

Найголовнійшою думкою, що займала Славинецького ціле жите, був новий учений переклад Біблії; жаль, що гадка та не здійснила ся. Замість нового перекладу в 1663 р. напечатано Біблію з Острожського виданя з деякими незначними поправками різких похибок (н. пр. замість: „изьядоша седмь кравъ—изыдоша седмь кравъ“ і т. п.) В переднім слові до сеї Біблії, мабуть укладу самого Славинецького, яко головного коректора печатні, подані дві головні причини, котрі спиняли научнійше виданє Біблії. Першою причиною був пересуд тогочасний, неначеб у Греків попусвало ся благочестє, що їх книги поперекручені, і найправильнійший текст містить ся в старих словянських перекладах; друга причина, після вислову переднього слова, ще важнійша — „неудобнооси мое время, настоятельство браней, вещей въ міръ оскудѣніе“, себ то невдачні воєнні обставини і наслідком сего недостає середників, що були конечні в значній кількості до сего діла. „Кждому легко зрозуміти — сказано дальше в передньому слові, — що ніяк не можна було починати і довести до кінця сего діла“. Однак само вже виданє печатне Біблії в Москві було новою появою свого часу; Славинецький же не кидав думки про лучче виданє; після того, як скінчили ся тяжкі війни, він почав невідступно просити царя, владик і бояр, призолати на новий

¹⁾ Яко взорець перекладу випишемо н. пр. обясненє, що таке образ: „Всяка икона изьявительна есть и показательна, яко что глаголю; понеже человекъ ниже виднаго, нагое имать знаніе тѣломъ покровеннѣй души, ниже по немъ будущихъ, ниже мѣстомъ разстояннѣй и отсутствующихъ, яко мѣстомъ и лѣтомъ описанный къ настояннѣю знанія и явленію и народствованію сокровенныхъ примыслися икона всякоже къ пользѣ и благодѣянію и спасенію, яко да столпъ ствѣемъ и являемъ вещь раззнаемъ сокровенная“ и т. д.

переклад сьв. письма. „Ми — говорив він — не маємо гарно переложеної Біблії: навіть в євангелії є помилки: і ми за се дізнаємо докору і крайної ганьби від чужоземних народів“. В 1674 р. собор, що відбув ся при участі царя Олексія Михайловича, поручив Славинецькому зробити новий переклад Біблії, під доглядом Павла Сарського, що справував уряд патріарха. Під рукою були в Епіфанія дві печатні Біблії грецькі і крім сего багато рукописий, як грецьких так і словянських, з котрих многи привіз Суханов із Сходу. Та Епіфаній успів перевести тільки Новий Завіт і Пятикниже. Смерть спинила його роботу.

Славинецький користував ся своїм фільольогічним знанем і видав два словарі: оден фільольогічний, для обясненя слів, котрі стрічаємо в церковних книгах і в церковнім богослуженю; другий — грецько-словянсько-латинський, де поміщено до 7000 слів. Оба сі словарі ще не видані.

Епіфаній писав проповіді і науки. Ся діяльність також відповідала тогочасним вимогам. Проповідь була тоді в Московщині новиною. Від XV. в. ніхто там не говорив проповідий, ніхто навіть не вважав се хосенним ділом говорити їх, навпаки, там думали, що вони можуть дати привід до вільнодумства і ересий. Патріарх Никон, перший з московських єрархів, завів у богослуженю проповіді і поручив Епіфанію читати для народу науки, зовсім здаючи ся на його правовірність і ученість. „Поученія Отцовъ Церкви“, переложені Епіфанієм з грецького, уживав він в практиці і читав їх в церкві. Крім перекладених проповідий, написав він около 50 слів власного твору, котрі доси остають в рукописах. Проповіді Епіфанія похожі більше на розправи, як на науки для народу. Епіфаній обясняє догми і символи Церкви, значіне празників і розбирає ученим способом всілякі сторони християнської науки. Проповіді його наповнені многими виписками з церковних письменників; сі виписки наведені в рукописах навіть не в перекладі, так що в такій формі можна їх було читати хіба ученим. Але, як думають, проповідник перекладав сі місця підчас виголошеня проповіді. Чимало місць наводив Епіфаній з грецьких філософів а навіть

поетів (та далеко з більшою критикою, як інші українські проповідники). Склад його проповідий, — хоч і значно луччий від складу перекладів, виданих під його проводом, — а всеж дивоглядний і переповнений метафорами.¹⁾ Є кілька проповідий, де Славинецький захоплює питання сучасного життя. В одній з таких проповідий, що починає ся словами: „Людіє, сьдящіє во тьмѣ“, проповідник говорить про хосен із знаня грецького язика і виступає гнівно проти тодішних прихильників неуттва, а для прикладу згадує про Марка Катона, що противив ся розширеню грецької просьвіти в Римі. „В нинішних часах — говорить він — багато ми бачимо осліплених людей, що полюбили темноту невіжі, ненавидять сьвітло науки, завидують тим, що бажають ним просьвітити інших, шкодять їм обмовами, лукавством, обманю, подібно тому, як сови, по своїй природі, люблять темноту і ховають ся, як засіяє сонячне сьвітло, так і сі духові сови, ненависники науки, сховують ся в любу їм темряву, коли ясна благодать просьвітлої царської милости захоче знищити темноту, прогнати темну обману і ласкаво позволить засіяти сьвітлу науки і просьвічати природний людський розум“. Ся любов до просьвіти виражає ся у його в науці до сьвящеників, де він так поучає сьвященика: „Дбай і старай ся всім серцем і душею, скілько твоєї сили стане, наставай на царя і всіх засібних людей, щоби всюди закладали школи для малих дітей, а за се, більше всіх чеснот, одержиш відпущене гріхів своїх“! Наука до сьвящеників замінна також і в інших сучасних відносинах, позаяк проповідник поучає сьвящеників: що вони повинні говорити своїм духовним дітям. Тут Славинецький доторкує ся ложного благочестя, каже, щоби ніхто не думав спасти ся моли-

¹⁾ Він наповідає своїх слухачів: „Изсѣчь душевредное стволіе неправды богиозощреннѣмъ сѣчивомъ покаянія, изкоренить изъ сердце пагубный волчець лукавства, сожечь умовредное терніе ненависти божественнѣмъ пламенемъ любви, одождить мысленную землю душъ небеснѣмъ дождемъ євангельскаго ученія, наводнить се слезными водами, возрастить на ней благопотребное быліе кротости, воздержанія, цѣломудрія, милосердія, братолюбія, украсить благовыми цвѣтами всякихъ добродѣтелей и воздать благой плодъ правды“.

твами святих угодників, коли сам жиє в гріхах, приказує почитати образи, але нагадує, що се тільки зображення, величати святих, але тільки яко слуг Божих: „тіж — додає проповідник, — що хотять поклонятися образам, як богам, заслугують на вічний огонь“. Замітно, яку науку приказує він святикам подавати для панів що до їх слуг і підвасних. „Будь для слуг своїх таким, яким хочеш, щоби був для тебе влади́ка. Не накладай на пахарів роботи над їх сили, не гнівай їх, щоби голосіня їх і зітхання не дійшли до Господа. Най вони мають справедливий поділ в роботі і данині. Лучче набути мало користи з правдою, як багато з неправдою. Гляди, як тяжко добувають вони для себе свої потреби: ті виправляють ся в далеку дорогу суходолом і морем, добувають собі достатки довгою розлукою з домом, інші двигаютъ ярмо щоденного терпіння в тяжких пахарських роботах, збирають земні плоди і цїнять найменше зернятко“.

В слові про милостиню проповідник живими красками зображає всякі положеня людського страданя, що потребує підмоги й помочи. Він не дуже любить тих, що просять милостині і щирійше відносить ся до тих, що соромлять ся або не можуть просити, не хотять валяти ся і вештати ся по улицах, а тимчасом гірко страдають. Такі вдови, що лишили ся без чоловіків у нужді з малими дітьми, з дорослими дівчатами: „Діти хотять хліба, слуги — платні, дівчата — одежі, сини — науки або ремесла, а тимчасом вірителі домагають ся довгів, позивають, беруть застави, вониж стидають ся просити“. Опісля проповідник зображає страданя сиріт у всяких положенях: „От покину, те хлопця плаче, як його не помилувати? хто може бути гіднійший милосердя, як не безрозумне єство, що не знає свого лиха? Ось діти, що лишили ся без родителїв; опікунів не мають, або сі не дбають про них, ось дорослі дівчата без одежі, без науки, в голоді і нужді... А тут бідні селяни: в тих скотина вигинула, в того пан усе забрав, у іншого вояк все заграбив, а тут цар домагає ся данини, пан чинцу робити йому та нема чим“... До тих, що гідні помилуваня, зачисляє подорожного і заходця: „Не про того заходця говоримо, що йде в чужий край збогатити ся, а про сего, що зайде там задля якої потреби, н. пр. глядить служби

доброго господаря, або оженить ся з чужоземкою, а відтак через розбій, недугу або яке інше нещастє втерє знов свій достаток, нема в його приятелїв, ні знакомих язика краєвого не знає. Такого треба пожалувати“. Але доторкуючи ся роздаваня милостині всякому, кого стрітимо, проповідник гудить розповсюджений тоді на Україні погляд (і тепер він єствує), що належить давати кождому, хто попросить Христа ради. „Як ти бачиш прошака здорового і не старого, а даєш йому милостиню — то сам ставеш спільником гріха. Соромно дивити ся, як у нас розмножили ся волоцюги, гільтаї, обманці, як много жінок здорових носить ся по улицах з дітьми, а ще більше дївок. Інші за гроші наймають малих дітей і з їх підмогою збирають милостиню, а ночі проводять у всякім безчинстві“. Він виступає також проти вештаня черцїв і черниць і разом указує і на причини сего вештаня. „Наставники пратять монастирські достатки на свої ласощі, гостять у себе панів, удержують вигодовані коні, приготовляють собі смачну і дорогу їду, а бідній братії дають непогожу, сиру і гнилу страву“. Він домагає ся, щоби архієреї старали ся усунути се безчинство, а свїтська управа, після його думки, повинна закладати захисти для вельми старих і хорих, забезпечати їх і глядіти, щоби приміщені там не втікали відтіля і не вештали ся по свїті. На останку Епіфаній рає для приміщеня бідних і для усуненя безчинства оснувати братство або товариства милосердя. Хто буде давати гроші, а хто помагати своїм трудом. Кждої неділі будуть братчики сходити ся на пораду між собою і виберуть зпоміж себе десять орудників. Посторонні відвідувачі будуть приходити і звіщати братчиків про людські потреби. Братчики будуть радити ся: кому, чим і скільки помогти, вважаючи після потреби: іншим бідним можна давати підмогу на якийсь час, іншим постійну до самої смерти. Жінки можуть оснувати своє товариство милосердя і зібравши датки, що неділі відсилати до головного складу; на останку Епіфаній рає заложити скарбону і давати з неї бідним позички, а як буде багато грошей в скарбоні, то можна давати і засібним, але в обох случаях без лихви. До сеї гадки, очевидно, спонукав Славинецького приклад українських братств з тою значною ріжницею,

що товариство, котре він предкладав, було чисто добро-
дійне, тимчасом як українські братства мали ціль давати
захист православию і науку дітям. Одна з проповідий Сла-
винецького вимірена проти розкольників, котрих він зве
непокірними і дорікає їм не від себе, а в імени Церкви,
та дотикає переважно тих письменників, що розсівали
в народі твори проти поправи книг. Новітні учителі тайно
складають ложні писання і тим викликають між народом
роздумування і сумятицю. Вони самі боять ся або соромлять
ся показати своє лице. А хто покликав їх до тайної науки
або лучче сказати зворушення народу? Не Бог, не архієрей;
своєю гордою особистою думкою і гордовитим умом дійшли
вони до сего. Вже не тільки мужчини, але й жінки, котрим
Апостол учить не каже, пустили ся на то. Сліпі неuki,
що ледво навикли читати складами, що не мають і тямки
про граматику, не то вже про риторику, філософію, тео-
льоґію, люди, що навіть не посмакували науки, важать ся
розбирати сьв. письмо, або, лучче сказати, перекручувати
його, обмовляють і судять мужів вправних в словянським
і грецьким язичі. Не бачать неuki, що в нас поправляли
не догми віри, а лише деякі вислови, змінені з недогаду
або через помилку несьвідомих писців, або несьвідомістю
печатняних коректорів.

Крім усіх згаданих творів, Славинецький написав ще
кілька канонів, похвальних слів, радісне письмо до княгині
Радивилової, твір про уступлене з престола патріярха Ни-
кона, твір „о псалмахъ, превращенныхъ отъ Аполлинарія“
і т. ін. Ще не зовсім відомі і не висліджені всі його твори.

Славинецький умер 19. листопада 1675 р., записавши
київському братству свою невелику бібліотеку. Крім книжок
лишило ся по нїм вісімдесят червінців і срібний годинник
з ланцюжком вартний 20 рублів. Червінці розіслано по
ріжних українських монастирях, а більшу часть книжок
лишено в Москві, опріч 31, висланих на київське братство;
за все останне виплачено гроші.

Епіфаній Славинецький похований в московським
довім монастирі.¹⁾

¹⁾ На гробі його такий напис:

„Преходяй человекъ! здѣ ставъ да взираеши,
Дондеже въ мірѣ семь обитаеши;

По Епіфанію Славинецьким з українських приходців
в Москву ніхто не мав такого важного впливу, як Симеон
Петровський-Ситиянович; від місця, звідкіля прибув у сто-
лицю, він звичайно зве ся Симеоном Полоцьким.

Житє сего чоловіка до перенесеня його в Москву нам
зовсім не відоме. Маємо основу думати, що він родив ся
1628 року, вчив ся у київській колегії, опісля в заграничних
наукових заведенях, а вернувши до свого краю, Білоруси,
вступив у черці. Олексій Михайлович познакомив ся з ним
у Полоцку. В 1664 р. Симеон прибув у Москву і поселив
ся в Спаському монастирі за рядом образів. З ним при-
їхала його челядь. Йому веліли давати з двора пожиток;
та лишили ся його письма до царя — цікаві не стілько
для вдачі Полоцького, скілько задля черт тодішнього
ладу — з котрих добачаємо, що хоч і сам цар визначив
Симеонови прожиток, а всеж він був приневолений кілька
разів обертати ся до царя з письмами, щоб йому вида-
вали приобіцяне. Таким робом, крім прожитку для себе
і для своєї челяди, він просив, щоб йому, після обіцянки,
видавали дрова в зимову студінь і обрік для його коний.
Вдача сего чоловіка не була схожа з вдачею Епіфанія.
Він не вдоволяв ся скромними килейними вченими пра-
цями; він ненастанно нагадував про себе на дворі, кланяв
ся государеві, писав привіти віршом, вихвалюваня всілякі,
і добив ся такої ласки, що став учителем царевича Федора,
а при кінці володарства Олексія Михайловича звеселяв
царя і його двір комедиями свого твору.

Твори Полоцького не виявляють в нїм великої науки;
він зовсім не знав по грецьки; Епіфаній Славинецький не
дуже любив його, як часто не люблять сумлінні трудовики
учені поверховних людей; колиж Симеон набивав ся до
його за помічника при поправі книжок, Епіфаній усував ся

Здѣ бо лежитъ мудрѣйшій отецъ Епифаній.
Перетолковникъ изящный Священныхъ Писаній,
Философъ и Іерей въ монасѣхъ честный,
Его же да вселить Господь и въ рай небесный
За множайшии его труды въ писаніихъ
Тщанно-мудрословные въ Претолкованіихъ
На память ему да будетъ
Вѣчно и не отбудеть“.

від Симеона, хоч яко добродушний чоловік радо відповідав йому на всілякі питання, з якими звертав ся до його Симеон, далеко менше учений як він. Хоч не вспів Симеон добити ся значіння у строгого вченого, а всеж він усюди висував ся, славив ся оборонцем православя проти розколу, богословом, проповідником, віршописцем. Замітного таланту в його не було ні до одного з тих заводів, та його твори займаві, позаяк дотикають сучасних питань життя і подають багато питомого в тогочаснім дусі.

В 1667 р., як розгоріла ся боротьба з розкольникими, патріарх Осип велів напечатати книгу під заголовком: „Жезль Православія“, споруджену Симеоном. В довгим переднім слові, повнім балаканя, автор звертає ся з сильним підкаджуванем до архієреїв загалом і вихвалює їх велике значіне. Сам твір ділиться на дві часті. В першій часті обжаловує чолобитне письмо попа Микити Пустосьвята, подане цареві проти новоправлених книг а найбільш проти книги „Новая Скрижаль“; друга часть твору Полоцького вимірена проти чолобитного письма попа Лазаря. Микита Пустосьвят намагає ся на основі самовільно підданого зміслу вирваних фраз обвиняти Никона і коректорів книг о ереси. Симеон виказує Микиті, що він не знає граматики, і тому не розуміє, що читає. Таким робом взявши одно місце перекладу, де є мова про чоловіка, що несе хрест, Микита зрозумів се місце так, що там мова про Христа, тимчасом мова була не про Христа, а про переступника засудженого на кару.¹⁾ До такого ряду похибок належить виступлене Микити проти молитви при хрещеню. Микита доказував, неначеб виходив такий змісл, що взиває ся нечистого духа (мимо хибности сеї замітки, відпертої ще Симеоном Полоцьким, її доси повтаряють розкольники між важними докорами), між тим усе пішло

¹⁾ „Видѣвши сіє, годствуєть въ Никитѣ, иже державъ во бого-словскія глубины умъ свой пушати, се на брезѣ грамматическаго разума и въ мелкости ея утопаєть, солнце хотѣвый соглядати, стези не видитъ. Приидите съмо и малѣйшія отроцы грамматическія хитрости, рачителіе, видѣйте и судите о Христѣ, Дамаскинъ монахъ написалъ сія. Видѣйте, колико уменъ буесловець Никита, не о Христѣ Господѣ сіє естъ писано, но о татѣ и разбойницѣ или за иный который грѣхъ осужденномъ на смерть крестную человекѣ“.

відтіля, що несвідомий добре словянської граматики прихильник старовірства не знав ріжницї п'ятого відмінка від першого.¹⁾

Спір Симеона з Микитою заходить в богословські дрібниці, н. пр. — про спосіб воплощення Христового. Та тут Симеон запустивши ся в розумованя мимовільно витут казав вплив католицизма, котрий відбив ся на нїм з того часу, як він бував по римсько-католицьких школах. Він між іншими признає, що нереміна сьв. дарів на літургії наступає, як сьвященик виголошує слова Спасителя: „Примите і. и.“, тоді як (за що опісля і винували Симеона) східна Церква інакше розумувала.

Спір Симеона з Микитою доторкав також питань про „двоперстіє“, про чотириконечний хрест (котрий розкольники звать латинським хрестом), про двократне аллилуя і ін. Настрій, з яким Симеон виступає на свого противника, і переходить в насмішку: Симеон називає його буйним, в словах, нечестивим, окаянным, смердячим цапом, свинею, що рие церковний огород, розбійником, зогнилим удом і т. ін.

Спір з Лазарем обертає ся більше, яко спір з Микитою, в обсягу звичаїв зверхнього богослуженя, або доторкає зачіпок Лазаря що до слів і висловів у перекладах, котрими в новоправлених книгах заступлено давні однозначні вислови або задля буквальної близькості до первозору або для граматичної правильности речі.²⁾ В ріжних обрядах, що тоді приняла і установила Церква, добачає Лазар впливу то латиньства, то вірменьства; чому н. пр. плащеницю кладуть головою на полудень, чому на велик-

¹⁾ „Да не снидетъ со крещаемымъ, молимся Тебѣ Господи, духъ лукавый, помраченіе помысловъ и мятежъ мыслей наводяй“.

²⁾ Н. пр., замість: „смертію на смерть наступи“ — смертію смерть поправъ; замість: „его же величающе Тебе, Дѣва, ублажаемъ“ — его же величающе Дѣву ублажаемъ; замість: „яко воистину блажити тя, Богородице“ — яко воистину блажити ты, Богородицу; замість: „Христось воскресый изъ мертвыхъ, истинный Богъ нашъ, моливами пречистыя его Матере“ — молитвами пречистыя своє матере; — і таке інше. Найвисше дитинство поглядів і понятій виразило ся в тім, що в звисній пісні на літургії „единъ святъ, единъ Господь Іисусъ Христось“ в слові „Іисусъ“ Лазар вичитує злучник і добачає розділене особи Христової.

день читають диякони євангеліє в різних місцях церкви; чому св'ященик сидить на сповіді, чому архієреї благословлять обома руками, чому заведено сьпів, що нагадує органи і т. ін.; на все відповідає Симеон поясненнями, але примішує іноді й насмійки. Особливо розлютив ся він за те, що Лазар у своїм чолобитнім письмі представляв цареви, що не гоже роблять, поминаючи його „тишайшимъ и кротчайшимъ“, і слова в єктеніях „о всей палатѣ и воинствѣ“ обясняв так, неначеб тут була мова не про здорове і спасене царя, не про його бояр і вояків, а про якісь камінні палати та про палатне військо. „О клеветниче Лазарю — відзиває ся до його Симеон — як ти Бога не боїш ся і людей не соромиш ся; неначеб ми, називаючи государя „тишайшимъ и кротчайшимъ“, насмівали ся над іменем великого государя нашого. Неуку! Нерозумний злосливче!... А що ти набріхуєш, неначе ми не творимо молитов про бояр, но молимо ся про камінні палати і палатне військо, то такий закид намісць відповіді лучче оплювати і обсьміяти і тобі уста загородити палицею, як псови брехливому!...“ Опісля обясняє йому Симеон, що слово „палата“ заступає бояр і військо „черезъ образъ грамматическій и риторскій, именуемый синекдохе, еже различными образы бываетъ, егда едино изъ другого коимъ либо обычаемъ познавается“.

В 1670 р. Симеон написав великий богословський твір п. з.: „Вънецъ вѣры католическія“. Він бере так званий великий апостольський символ віри і після його членів розділяє різні богословські предмети, викладаючи їх у формі питань і відповідей.¹⁾ Такий спосіб дає йому повід після взірця середньовічних схолястиків задавати вельми вигадані і дрібні питання, подає всілякі думки про сі питання, зачерпнуті то із східних, то з західних письменників, а нерідко і з апокрифічних творів. Чому н. пр. Христос родив ся в грудні? в яким часі дня відбуло ся благовіщенє і різдво? Чи міг Христос говорити зараз по своїм різдві? Чому Христа пригвоздили до хреста чотирма, а не трема гвоздѣ?

¹⁾ Три перші глави складають неначе вступ: там мова про се, що таке християни, відкіля їх віра, про єреси, а потім чотирнацять глав посв'ячено членам апостольського символа.

дями? Чи всю кров виляну на хресті знов приняв Христос при воскресеню, чи частини єї лишили ся і змішали ся з землею і т. ін. Слїдуючи за апостольським символом, коли прийшло говорити про Творця і творенє, Симеон виложив питому собі і дивоглядну систему космографії, що показує його знакомство з західними астрольоґічними бріднями; добутки сучасних йому наукових дослїдів мало його чіпали ся. Є трое небес: емпірейське, нерухоме, найвище кристалне, що порушає ся з невимовною скоростю і — простір облачний, розділений на два пояси, перший — нерухомих зьвїзд, а другий планет. Планетне небо розділяє ся на сім кругів або поясів після числа планет тоді відомих: (Крон, Дїй, Ар, сонце, Афродита, Гермій, луна). Симеон наводить небеличні віддали від одної планети до другої. Від землі до простору облачного вісімдесять темиль (т. є 800.000), а від поверхні землі до емпірейського неба так далеко, що як би там їхав по вісімдесять миль на годину, то треба би на то 50.000 лїт. Зьвїзди описує він ось як: „веществомъ чисты, образомъ круглы, количествомъ велики, явленіємъ малы, качествомъ свѣтлы, дольныхъ вещей родительны“ (мають вплив на воздушні зміни). Планети положені що до місця низше зьвїзд; іноді вони ходять одною дорогою із зьвїздами, а іноді противною. Найменша зьвїзда вісімдесять разів більша від землі, а слїдуюча що до величини зьвїзда перевищає простір землі 170 разів. Сонце 166 разів більше від землі; а місяць 30 разів менший. Що година сонце відбуває 7160 миль, з котрих кожда вимагає дві години людського ходу. Земля представляє ся круглою, чорною, тяжкою, холодною; вона „кентръ“ (осередок) усього свїта, мрачна і містить в собі пекло. Трясене землі походить від сїпаня замкнених в єї нутрі духів.

Симеон задержує ся з більшою увагою над сотворенєм і грїховним упадком чоловіка, наводить всілякі думки про се, скільки часу був Адам в раю, і більше нахляє ся до тих, котрі думали, що первісна пара провела тільки три години і згрїшила о шестій годині, тому і Христос, викупляючи людскість від прародительського грїху, був распятий о шестій годині. Розбираючи питанє про чародїя, Симеон приходить до такої думки, що як би люди не

згрішили, то починались би і родили звичайним способом, але тільки з сею ріжницею, що починались би без непогамованої страсти, а родились би без сопуху і болізни. Родителі, проживши в земному раю, уступалиб своє місце дітям, а самі переносилиб ся на небо, і таким робом помножене роду людського наповняло би число упавших ангелів, позаяк чоловік до того і був сотворений, щоби заступити відпавших від Бога духів. Злі ангели, що повстали проти Бога, не належали до одного якого-небудь чину, котрий цілою своєю корпорацією упав і втерів щасливість; їх заманив сатана з різних ангельських чинів, сам же сатана належав до найвисших і найблизших Богови небесних духів. В главі про воскресене вмерлих авторови насувають ся на думку найдивачніші питання, н. пр., чи воскреснуть умерлі з волосем і нігтями, позаяк у чоловіка, що їх ціле своє жите обрізував, могло нарости дуже багато? Се питане рішає так: воскреснуть, але на стільки, на скільки треба для окраси тіла. Чи воскреснуть кишки? Воскреснуть — відповідає Симеон: — та будуть наповнені не смердячим калом, а добірною вогкостю. Сімя в чоловіці не буде, позаяк Христос сказав: у воскресеню не женят ся, не посягають. Та ось ще питання. Ціле тіло чоловіка зотліло, а всі його части мають воскреснути. Як вони тоді злучать ся з собою? Чи можуть ріжнородні части злучити ся н. пр., кість з костію, жили з кровю? і т. д. — Ні, — відповідає наш мудрець: — тільки порошок однакових частий може злучити ся; то, що було в руці, може опинити ся в нозі, бо се не змінє тожсамости особи людської, але порошок ріжнородних частий не може змішати ся і то, що складало жили, не може творити крові, або се, що складало мясо, не може вийти в склад крові або костий, інакше — все рівно: як би хто зруйнував срібне начинє, з золотою покришкою, потім з покришки зробив начинє, а з начиня покришку; чи начинє моглоб звати ся давним начинєм?

Конець світа займає особливу увагу і тут появляє ся на видні найбільше ріжних вікових вигадів релігійної уяви. Антихрист вельми займає Симеона; автор наводить ріжні гадки про сю особистість; одні уважали його воплоненим дияволом, інші — чоловіком, слугою диявола, або

лучче сказати, якимсь полудияволом, тому що видумували оповідання про його чудний почин на світі, і при сїм диявол грає важну ролю. Симеон думає, що антихрист буде чоловіком і подібно всім людям буде мати в себе ангела хоронителя, але віддасть ся злу, відступить від Бога, і ангел хоронитель покине його. Антихрист — чоловік з незвичайними умовними способностями, він буде свідомий, як ніхто, але zarazом він надзвичайний лицемір і свою могучу умову силу оберне на погибель, а не на користь людського роду: він усе лихо, хоча з вигляду здавати ся-ме взірцем усіх чеснот. Йому буде помагати якийсь жрець з християнського полку. Антихрист заведе поклін богови Маозею (бог сили і успіху). В його будуть лжепророки і лжеапостоли, котрих він розішле по землі, щоби заманивали до його віри. Антихрист добе ся могучости, він стане царем; столицею його буде Вавилон. Кожний, хто піддасть ся йому, дістане знамя на чолі і на руці, а в кого такого знамени не буде, сей не може нічого ні купити, ні продати. Пануючи у Вавилоні, антихрист буде вести війни і побе трех царів: єгипетського, африйського і етиопського; Арабія йому не піддасть ся. Гог і Магог повстануть, та наш богослов сам властиво, здає ся, не знає, що таке сї Гог і Магог. Він наводить тільки думку (найбільш розповсюджену), що під сими іменами розуміють ся народи закляті і замкнені в каспійських горах, та після інших обяснень, се назви антихристових воєнних людей; Гог — що ділає тайно, а Магог — ділає явно. Але являть ся Енох і Ілія і стануть проповідувати против антихриста; проповідь їх буде тривати (після апокаліпси) тисяч двіста шістьдесять днів. Антихрист убе їх в Єрусалимі. Вони воскреснуть з мертвих, та опісля настигне конець і антихриста. Ціле царство його триватиме тільки три роки з половиною. По смерті і воскресеню Еноха й Ілії доведе ся йому сидіти на престолі тільки п'ятьнацять днів. Антихрист прикне ся вмерлим, опісля неначе воскресшим, вийде на гору Єлеонську і підмогою диявола взнесе ся на воздух, але архістратиг Михайло поразить його. В срок пять днів опісля зачне ся страшний суд.

Запалять ся земля і буде горіти до половини своєї атмосфери; моря не буде, та се не значить, щоби воно

більше не єстувало: воно не буде тільки солоне і бур-
ливе; явить ся знамено сина чоловічого, затрублять ан-
гели, воскреснуть умерлі.

Наш тайновидець задає питанє: в якій порі дня і року
буде воскресенє вмерлих? і рішає, що се стане ся весною
в цвѣтні, підчас великодня, іменно о півночі, тоді, коли
і Христос воскрес; деякі говорять навпаки, що се повинно
стати ся рано, досьвіта, так як і Христос, після їх думки:
воскрес із сходом зірницї. Симеон годить іскусно сї дві
думки. Христос воскрес о півночі, але тоді сонце навмисне
три години раньше як звичайно сходило, і тому правда
й тих, що говорять про зірницю і сонічний схід: в день
воскресеня вмерлих буде мабуць так само, як було в день
воскресеня Господнього.

Деякі толкували, що воскресенє відбуде ся ось як:
насамперед ангели зберуть у купу порох добрих, а чорти
в другу купу порох злих, котрих вони іскушали, і Господь
воскресить одних і других, але Симеон не довіряє тому!
Христос ясно говорить, що відділять ся оживлені пра-
ведні від неправедних і здає ся, після погляду Симеона,
збиранем пороху і воскресенєм умерлих займуть ся на-
вмисне до сего призначені ангели.

Страшний суд відбуватиме ся в Йосафатовій долині.
коло Єрусалима, під Єлеонською горою. Та знов насуває ся
питанє: як же може помістити ся так багато воскреслих
людей на таким малім просторі. Автор рішає і се питанє: часть
суджених буде стояти верствами одні над другими, а низші
на землі і так помістять ся. Суд свій буде Господь судити
разом із сьвятими угодниками і всі воскресші будуть ді-
лити ся на чотири відділи: одні будуть судити з Христом,
другі будуть суджені, оправдані і вийдуть до царства Бо-
жого, треті будуть вкинені в пекло без суду: то поганці,
жиди, музулмани і загалом нехристи; вони беззаконно
згрішили, беззаконно і згинуть, до них будуть приділені
і нехрещені діти. Четвертий відділ — грішники, осуджені
за свої діла праведним судом в гевну огнену на вічну муку.
Страшний суд буде тривати три години від шестої години
в день до девятої, в ту пору, коли Христос висів на хресті.

Сонце перестане порушати ся; земля відновить ся,
буде прозора, як скло; вона не буде годувати ні зьвірів

ні дерев, вона була засіяна цвѣтами, та сї цвѣти треба
приймати не в буквальнім змислі, а в духовнім.

Крім сего просторого твору про віру, Симеон Сития-
нович написав ще: „Книги краткихъ вопросовъ и отвѣтовъ
катехитическихъ“.) Се катехизис, розложений в такім по-
рядку: спершу виложений символ віри; тут по части ско-
рочене „Вѣнца“ з вишуканими питаннями; дальше слідує
про молитву Господню, про поклін Діви Марії, про еван-
гельські блаженства, про три богословські чесноти; опісля
слідує десять заповідий, — потім про тайни (про евhari-
стїю сказано що до часу переміни то, що признано не-
згідним з наукою православної Церкви), опісля — при-
клади питань, які можуть задавати ісповідуючі сьвященники,
після случаїв, що стрічали ся тоді в щоденному житю,
і підводять їх під сю або іншу з заповідий божих. Питаня
і відповіді дуже короткі.

Сей твір, напечатаний в своїм часі, по смерти автора
осудила власть церковна; а для нас він є одним з цікавих
пам'ятників XVII. в. як що до случаїв житя, наведених
в роді образків суспільности, посеред котрої жив автор,
так і що до поглядів, які тоді панували між людьми книж-
ними. З поводу першої заповіді автор дотикає заміченого
у Москалів неправильного погляду, неначеб кождий чоловік
міг спасти ся після віри своєї, тільки щоб він був добрий
і не заподіяв лиха своїм ближним. „Се гріх вельми тяж-
кий — говорить автор — і вельми частий не тільки між
неуками, але й між тими, що вважають себе сьвідомими
(иже вѣжды водятся быти): ніхто не може спасти ся поза
соборною православною католицькою Церквою.“ Добро-
душна натура українського чоловіка задля своєї питомен-
ности менше, як чия-небудь, була склонна до нетерпи-
мости, треба було грамотного неуттва, щоби розбуджу-
вати в нїм фанатизм. Опісля автор замічає також про

1) Н. пр., чому „Христосъ началъ свои страдания въ оградѣ? —
Въ оградѣ зачаея болѣзнь и смерть чрезъ перваго Адама, въ оградѣ
вторий Адамъ восхотѣ врачество начати, да вдасть животь.“ — Або:
„Сколько язвъ бысть на тѣлѣ Господа? — Вящше пяти тысячъ!“
Або: „Потребно ли было присутствовать бабѣ при рожденіи Спаси-
теля?“ — На се дає відповідь перечну, бо Діва Сьвята родила без
болю, з веселостю і без усякої нечистоти.

жаками і народними п'явками; — грішать суді і „законо-
словцы“, що глядять змислу закона і часто домагають ся
неправедної „мзды“. Дальше катехизатор переходить до
людей, що посвятили себе низшим занятям, і нападає
передовсім на купців, як вони захвалюють свій товар,
укриваючи його лихоту, як іноді їх приятелі ніби то ку-
пують товар, щоби піднести ціну і спонукати справдешнього
покупця заплатити дорожше, як на торгах навмисне гудять
товар, щоби відбити інших від купна, а самим або своякам
купити дешевше і т. д. Грішать против осьмої заповіді
і ремісники, що облудно роблять свою роботу, грішать
посідачі землі, що по шахрайськи захоплюють займища
нив, грішать на останку ватаги вбогих, що тоді особливо
жили крадежу.

Проповіди Симеона Ситияновича видані в двох ве-
личезних книгах in folio. В одній з них, під назвою „Обѣдъ
Духовный“, поміщені науки на всі недільні дні в році і на
перехідні свята, а в другій „Вечеря Духовная“ — науки
на свята неперехідні, господні, богородичні, дні деяких
святых, найбільше почитаних, а також науки на всякі случаи.
Проповіди Симеона повні схолястичного пустослів'я від-
повідно реторичним вимогам того часу.¹⁾ Він наводить
часто старинних авторів, подає з них анекдоти (як н. пр.
про Мідаса фригійського, про Фаетона і т. ін.), черпає без
розбору вісти як із св. отців Церкви, так з апокрифічних
творів. Симеон вельми любить порівняння, але мало з них
удачні.²⁾ Симеон вельми намагав ся, щоби його проповіді

¹⁾ От н. пр. до яких крайностей доходить у його жадоба видіти
в усім символи і обяснити їх: н. пр., при нагоді Різдва Христового
розвиває в проповіді таке положенє: Слово стало плотію, а плоть
трава, бо сказано: человек яко трава. Так отже, Христос, родивши ся
і ставши чоловіком, став травою, „да мы скоти ту траву, то сѣно
духовное ядуше отъ внутрь таимаго въ немъ слова воспримемъ слово
совершенное или разумъ“. Або н. пр., в слові про блудного сина
Симеон річевим предметам, згаданим у евангельській причті, насильно
дає алегоричний змисл: Свині, котрі приневолений части блудний
син, що прогайнував майно — се погані і нечисті думки: чоботи, котрі
синови дає отець, се чоботи кріпости для подорожи в безконечне
житє.

²⁾ До найудатніших після нашої думки можна почислити (Наука
в неділю 9. по пятьдесятниці) порівняне дороги житя з плавбою по
ріці; люди щасливі в свѣті неначе сидять на супокійнім кораблі

стали живими і поетичними, а вони на перекир йому ди-
хаютъ сухостю; автор мало володів здібностю творити
образи і в сім згляді стоить низше Голятовського. За то
мало хто з його ровесників держав ся в своїх проповідях
більше морально поучного напряму і до того не тільки
в загальних чертах. Симеон у своїх проповідях і в своїм
катехизисі заглядав у дрібниці і питоменности сучасного
йому, житя.

Як Епіфаній Славинецький, так і Симеон признавав
також конечність книжної просвѣти в московській землі.
В одній із своїх проповідий на Різдво Христове він іменем
вселенських патріархів, що зіхали ся тоді в Москві,
звертає ся до царя з просьбою, щоби глядів премудрости,
заводив школи грецькі, словянські й інші, приспорював
„спудеовъ“ (учнів), глядів добірних учителів і старав ся
всіх „честьми поощряти на трудолюбіє“. Яко чернець, він
з усіх наук найвисше ставить богословіє; він памятає
відомий вислів апостола Павла, в котрім многі добачали
засуд усякої науки: „Премудрость людская — буйство
(дурнота) есть у Бога“. Однак Симеон хоче дати сему
вислову примирний змисл: „Треба знати, — говорить
він, — що сими словами апостол не гудить вільних штук:
граматики, риторики, філософії і т. д., вони вельми хо-
сенні в горожанськїм биті і підмагають духовну премудрість;
тут гудить він непокірність божим словам природного ро-
зуму, підсиченого хитрощами сих штук; коли хто, опи-
раючи ся на природні причини, не хоче слухати божого
слова — се мудрість сего свѣта! — се дурнота перед
Богом! Найбільшою хибю є намагати ся зміряти мірю
людського розуму божество, котре зовсім переходить
людський розум. Як може сова судити про сонічне свѣтло,
коли се свѣтло переходить силу єї зору?“ Потребу шкільної

і пливуть; їм здає ся, що мимо їх біжать гори, ліси, городи, а вони
сидять собі нерухомо; вони бачать, як одні багатіють, другі бідніють,
одні родять ся і виростають, другі старіють ся і вмирають; здоровле
і недуги, сльози і радощі зміняють ся і здає ся їм, що самі вони
стоять висше міри, прикладаної до інших, далекі від того, — що до-
торкує інших, спокійні, без клопоту, як нараз усе щезає і корабель
їх доходить до пристанища гробного і доводить ся душі грішній
сходити з супокійногo корабля.

від лихих діл¹⁾), виступає також против лицемірної покірности, яку часто можна було стрітити між знатними особами за набожного Олексія Михайловича. „Ми — говорить він — без упину чуємо, як деякі називають себе грішниками, блудниками, а коли хто інший чим-небудь дорікає їм, то кричать, що се неправда, а іноді і „дланью согбенною уста заградять.“

Найширше розводить ся Симеон против хиб свого віку в проповідях, писаних не задля празників, що становлять окремих додаток до „Вечери Духовной“. З них найзамітніші „Поученія къ іереямъ“ і поученія противъ суевѣрій“. Симеон нерадо споглядає на всякі народні ігрища, в котрих добачає останків старинного поганьства й ідолопоклоньства: таке н. пр. скаканє через огонь і вішалки (звані тоді „рѣли“ нинішне укр. „релі“) — повсюдна народна забава сьвяточна в гóродах і селах. Симеон зневажливо зве їх шибеницями і говорить, що в поганських часах, хто падав з вішалки і забивав ся, того вважали принесеним у жертву богови т. є. бісови. І тепер після думки проповідника сю забаву справляють в честь бісам. Його обурювали забобонні способи лічення, як н. пр., ношенє дітий до парні і намащуванє їх болотом з усякими примовками, щоби охоронити від лихих очий, ношенє вузликів, карток із змовами „*струтионовъхъ костей (?)*“, шептання, дмухання, присьпівки, виголошуванє незрозумілих слів і т. и. „Христось изгоняется, а баба пустословная вводится — говорить Симеон — тайна св. крещенія попирается, дьяволь ликуеть“. Він виступає проти ворожби, знахарства, проти народного вірованя у віщувальне значінє стрічи з вовком, кривим або зизооким чоловіком, черцем, жінкою і т. ін. „Лучить ся чоловікови — говорить Симеон — взуваючи ся кашельнути, або виходячи з дому спотикнутись, він вертає ся і не робить свого діла“. Або зідять миші шмате, то забобонний боїть ся надходячої біди і заздалегідь оплакує свою долю, не жалкуючи справдешньої шкоди, якої йому нарobili миші. Іде двох прир-

¹⁾ Тут наводить він байку тогочасну, неначеб то як чоловік, що постить, наступить на змія, то змій сей здохне. Не заперечуючи сеї байки, він лишає її до розбору „естествословцамъ“.

телів — на дорозі стрітять камінь, пса або дитя і думають, що сї предмети знехтують їх приязнь, топчуть камінь, штуркають пса, бють по щоці дитя. „Подобныхъ суевѣрій тысячи“, замічає Симеон. До них зачисляє він легковірне признанє всяких чудес правдивими, котрі тоді без упину появляли ся і звичайно указували ся неправдивими, — виступає проти появи ложних моцій і т. ін.

В проповідях Симеона слїдно наслідованє Славинецького, бодай там, де оба проповідники доторкали одного й того самого предмету, як н. пр. заведеня шкіл і виступу проти розколу: є однакі порівнаня, однакі вислови. Коли Симеон і не відписував з того, що говорив Славинецький, то, здає ся, був під його впливом.

Віршовані твори Симеона Ситияновича писані слябічними ритмованими віршами і не мають поетичної стійности. Можна сказати, що до таких творів літературних Симеон менше мав природних саомбитних здібностей, як до проповідий і богословя. Найважнійший з його віршованих творів — переклад Псалтиря. Гадку до сего подав Симеоні приклад польського поета Яна Кохановського — щоб, розуміє ся, вменшало значінє праці Симеона в очах строгих московських прихильників православя. Псалтир Симеона, як відомо, залюбки читав Ломоносов¹⁾ і сей псалтир не остав без значіня в нашій літературі. Крім Псалтиря Симеон написав „Вертоградъ многоцѣнный“ — збірник виписів сьв. письма і всяких описів, абстрактних понятій і питоменностей, „Риомологіонъ“ — збірник всяких віршів писаних на торжественні случаї (між тими ви-

¹⁾ Наводимо взірці сего перекладу:

„Иже въ помощи вышняго вручится,
Въ кровѣ небеснаго Бога водворится;
Господу речеть: заступникъ мой еси,
Ты моя надежда, живимъ на небеси.
Онъ мя изъ сѣти ловащихъ избавить,
Слово мятежно далече отставить,
Плащма своими будетъ осѣняти,
Крилы своими отъ бѣдъ защищати“ и т. д.
Або: „Помилуй мя, Боже, по твоей милости,
По множеству щедротъ сотри неправости,
Отъ беззаконія изволи омыти,
Отъ грѣха моего мене очистити“ и т. д.

сокопарне вихвалюване Московщини — „Орель Россійскій въ солнцѣ представленный“). По смерті царя Олексія Михайловича Симеон написавъ „Гласъ“ — розмову покійного Олексія Михайловича з Богом і своїм наслідником. Опісля появила ся його „Гусль доброгласная“ — поздоров — Федорови Олексієвичеви при вступленю на престіл і ін. З творів, що входить в обсяг поезії, заслугують на увагу — коли не внутрішньою стійністю, то значінем для свого віка — драматичні твори Симеона. Се комедії: „О блудномъ сынѣ“, „О Навуходонорѣ царѣ“, „О тѣлѣ златѣ и триехъ отроцѣхъ въ пеци сожженныхъ“.

Комедія „О блудномъ сынѣ“ має прольог, опісля ділить ся вона на шість частий і кінчить ся епільоґом. У вісімнадцяти віршах прольоґу виложений предмет твору; автор взиває слухачів до уваги і обіцяє за те „велию пользу“. Части твору — то само що сцени або яви.

У першій часті отець говорить двом синам своїм, що з божої милости в його чимало богатства, срібла, золота, невільників, гарна палата; все він віддає своїм дітям і навчає їх, як слід. Старший син з природи домонтар, він бажає лишити ся з отцем і служити йому; зворушений тим отець дає йому благословенє; та меншого нудить тісне домашнє жите, він лишає братови, щоби проживав літа гарної молодости при старости вітцівській; в його що інше на думці: він глядить слави¹⁾, волі²⁾, науки³⁾. Отець жалкує про такий нахил сина, та не хоче спиняти його, каже невільникам ладити вози і коний, дати синові

- 1) Вящшая мой умъ пользу промышляетъ,
Славу ти въ міръ весь простерти желаетъ,
Идѣже востокъ и гдѣ западъ солнца,
Славенъ явлюся во вся міра конца.
- 2) Заключение видитъ ми си быти,
Въ отчинной странѣ юность погубити.
Богъ волю далъ есть: се птицы летаютъ,
Звѣріе въ лѣсахъ вольно пребываютъ.
И ты мнѣ, отче! изволь волю дати,
Разумну сушу весь міръ посѣщати.
- 3) Что стяжу въ дому? чему изучуся?
Лучше въ странствіи умовъ сбогачуся,
Юньшихъ отъ мене отцы посылаютъ
Въ чуждыя страны, потомъ ся не хаотъ.

в дорогу одіж, срібла, золота; каже осідлати турецькі коні і благословить сина в дорогу.

В другій часті блудний син в чужині із слугами. Він багатий, на волі; він вирвав ся з батьківського дому як птичка з клітки¹⁾ і каже до себе привести більше таких слуг, котріб з ним їли, пили і звеселяли його піснями. Приводять до його таких слуг. Блудний син каже їм дати по сто рублів; одного з них садить коло себе і грає з ним у кістки, інших спонукує, щоби грали між собою в карти і шашки та обіцяє платити за того, що програє, а крім того нагородити сего, що виграє.²⁾ Подібних забав мабуті справді позваляли собі тодішні богачі-гуляки, котрі, не маючи розривки, з нудьги спонукували своїх слуг, щоби їх втішали. Починає ся гра на видні. Той, що грав з блудним сином, обіграв його; блудний син крім виграного дає йому сто рублів в дарі. На останку блудний син напиває ся і йде спати похитуючи ся; слуги ведуть його на постелю.

В третій часті блудний син по вчерашній грі і пиятиці, в похмілю, жалує ся на біль голови. Слуга рає йому випити. Інший слуга дораджує йому закликати „сладковигрателей и пѣвцовъ“. Починає ся музика і пісні. Тут у творі можна було, після бажаня, вставити яку-небудь музику і пісні; сим способом твір набирив розмаїтости. Як скінчила ся гра і пісні, тоді казав блудний син запла-
тити слугам, однак слуга-скарбник заявляє, що ціла скар-

- 1) Бѣхъ у отца моего, яко рабъ плѣненный,
Во предѣлѣхъ домовыхъ, якъ въ тюрьмѣ замкненный.
Не что бяще свободно по воли творити;
Ждахъ обѣда, вечери, хотяи ясти, пити,
Не свободно играти, въ гости не пуцано,
А на красная лица зрѣти запрещено.
Во всякомъ дѣлѣ указъ, без того ничто же,
Ахъ! колика неволя, о мой Святый Боже!
Отецъ, яко мучитель, сына си томляше,
Ничесо же творити по воли даяше.
Нынѣ, слава Богови! отъ узъ освободихся,
Егда въ чуждую страну едва отмолихся.
Яко птенецъ изъ клѣтки на свѣтъ испущенный.
Желаю погуляти, тѣмъ быти блаженный.
- 2) А ще кто проиграется, та мнѣ утрата;
А кто добре выиграеть, за трудъ гривна злата.

бона пана вичерпала ся і ледво на стілько лишає ся, щоби купити завтра хліба.

„Не жури ся — відказує йому блудний син — мої слуги позичать мені“. Та слуги, оден за другим, відступають його,¹⁾ на останку розтягають останки його майна за недоплату обіцяної платні, і кажуть, що чинять ще йому ласку, лишаючи його живим. Блудний син у розпуці плаче.

В творі автора пробиває ся велика скупість постичної вигадки. Він не міг вигледіти ніяких спокус, що довели блудного сина до сумного недостатку, як тільки казати йому впити ся і програти з найнятими слугами.

В четвертій часті блудний син без пристановища, без помочи, незнаний нікому в чужині, терпить голод, у його лишала ся остання одежа, — се був оден спосіб ще хоч на раз роздобути шматок хліба. Стрічає його купчик, питає молодця: що за біда йому? — Вчора був багатий — відповідає молодець — сьогодні гину з голоду. — В мене є хліб — говорить купчик — я продам. Віддай мені за хліб свою одежу, а я тобі в додаток свою дам! — Блудний син годить ся. Купчик чинить йому ще одну прислугу. Іде багатий чоловік; купчик поручає йому безталанного парубка. Пан бере блудного сина до себе на роботу, та поглянувши на його руки, замічає, що вони дуже плекані для тяжкої роботи і говорить, що тому плеканцеві найлучче личить пасти свиний; в тій цілі пан віддає блудного сина свому наставникови.²⁾

Свинопаси гонять поросята; наставник каже їм робити своє діло, а сам відходить. Тоді оден пастух каже блудному синові принести корито з лускою і поставити перед свиньми; блудний син, зголоднілий, сам починає

¹⁾ Господь и мѣшокъ, то пріятель правый,
Людная пріязнь токмо для забавы.

Государь нашъ! челомъ біемъ тебѣ
За хлѣбъ и за соль, а слугъ ищи себѣ.

²⁾ Посмотрѣвъ на руцѣ и пощупавъ, и паки глаголетъ:
О! нѣсть мозолей, зѣло мягки длани,
Бодрствуй отсель, лѣности пристани,
Слышишь, приказчикъ, на село возьмите,
А свиньи пасти ему прикажите.

їсти луску; свині прибігають до корита, блудний син ударив одну свинню; пастухи підняли галас. Явив ся наставник: пастух доносить, що новий їх товариш не друг, а ворог свиний, їсть луску їх, кривдить свиний, бе і розганяє їх. Наставник каже бити нового пастуха нагайками; за видном розлягає ся його жалісний крик; опісля приводять його на видно збитого; кажуть відпитати розігнані свині і грозять убити його на смерть, як їх не найде. Всі відходять; блудний син лишає ся сам, говорить мольбог, котрого зміст становлять відомі слова виголошені блудним сином у евангельській притчі, але в розширенім виді.

В пятій часті отець сумує за сином, бо не знає, де він і що з ним, як нараз являють ся оден за другим вістун, звіщають, що син приближає ся до його дому, але дуже бідний. Входить син. Повтаряє ся евангельська ява проців у розширенім виді. Отець з сином відходить, грають органи і т. д., на видні сьпівають. Тут знов можна на короткий час вставити після бажаня музики і пісню. Появляє ся старший брат. Розмова його з вітцем — се тільки розширене евангельської притчі.

В шестій часті блудний син, одітий уже як слід, оповідає свою бувальщину і дякує Богови.

Опісля наступає епілог, де виложена моральна цілість вистави сеї притчі.¹⁾ а на закінчене сказано, що нікому не хотіли вчинити прикристи і на всякий случай просять прощення.

Твір кінчить ся музикою.

Комедія „О Навуходносорѣ царѣ“ не ділить ся на часті. Початок єї зве ся „предисловець“; в тім автор звертає ся до царя Олексія Михайловича. Вихваляє його чесноти, а навпаки тому вказує на невірство і гордощі Навуходносора, що оголосив себе богом і велів кинути трех хлопят у піч за непослух. Відтак заповідає, що ся подія появить ся „комедійно“ перед царем і боярами.²⁾

¹⁾ Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добре наставляють,
Ничто на волю младыхъ не стущають.

²⁾ То комедійно мы хоцемъ явити,
И аки само дѣло представити

Набуходонозор із своїми боярами, з шести слугами і шести оружними вояками виходить на видно, сідає на царське місце, величає свою потугу — називає себе богом богів і велить скарбникови видати золото на споруджені статуї, котрій з його приказу мають поклонятися всі народи. Скарбник відхохить сповнити царський приказ, а цар приказує другому бояринови, Зарданови, поставити близько статуї піч, в котру має бути вкинений кожний, що не схоче поклонитися царському зображеню. В глупині видні дві завіси. Поки за ними зладжують статую і піч, цар велить закликати музик, — треба чим небудь твір заповнити. Автор лишає тут місце для співів („здѣ будуть ликовствованія“). Публику займали співами скільки вгодно і як вгодно.

Опісля підносить ся одна завіса, показує ся статуя, підносить ся друга завіса — показує ся піч. Боярин Амир здає цареві звіт, що вже всі люди стоять на помості Деїри. Цар обертає ся к „гудцямъ“ і велить грати. Починають „трубити и пискати“. Всі люди падають ниць, тільки три хлопята не кланяються ся; Амир велить їх зловити. Відтак представлено се, що оповідає пророк Данило. Розлючений цар домагає ся поклону, та хлопята не слухають, їх кидають у піч. Появляє ся ангел, хлопята співають свою пісню тими словами, як у Біблії. Цар побачивши таке чудо, кає ся, поклоняє ся правдивому Богу і велить почитувати збережених хлопят. Комедія кінчить ся епілогом, в котрім дякують цареві, що вислухав дії.¹⁾ На останку бажать цареві мирного царюваня, побід, многих літ і небесного вінця.

Значінє Симеона Ситиановича в українській історії, опріч його вчених праць, тим важне, що з його іменем вяже ся зарід московської духовної Академії — першої

Свѣтлости твоей и всѣмъ предстоящимъ
Княземъ, бояромъ, вѣрно ти служащимъ.
Въ утѣху сердецьъ здрави убо зрите,
А насъ въ милости своей сохрानите.
1) Благодаримъ тя о сей благодати,
Яко изволилъ дѣйства послушати,
Свѣтлое око твое созерцаше
Комидійное сіє дѣло наше.

висшої інституції наукової в Московщині. Йому приписують уложене начерку або „Привилегіи“ на заснову духовної Академії: сей начерк написано за царя Федора Олексієвича в царськім імені, та йому було суджено здійснити ся вже по смерті царя.)

В сім начерку цар — згадує про благословенє, дане свв. патріярхами східними, що були в Москві за віття його Олексія Михайловича, на закладини шкіл, і позваляє на заснову Академії; в ній мають викладати науки свѣтські і духовні, почавши „отъ грамматики, піитики, риторики, діалектики, філософії разумительной, естественной и нравственной даже до богословія, учащей вѣщей божественныхъ“. Місце для нової Академії визначено в монастирі Заіконоспаськім в Китай-городі і на єї удержанє записано кілька монастирів²⁾ і пусток. Крім того не зборонювано приватним добродіям давати жертви на прожиток і одєжу учеників. Начальник інституції мав звати ся „блюститель“. Як „блюститель“, так і учителі мали бути з православних Москалів або Греків; однак Греків припускали не інакше, як на основі підписаного вселенськими патріярхами свѣдоцтва про непохитність в православію. Учених з України і Литви позвозовано припускати на блюстителя і учителів не інакше, як з великою обережністю; їх треба було строго вислідити і відтак не довіряти їх устним і письменним посвѣдкам. Новонавернених з іншої віри на право-

¹⁾ Досі ще певно не доказано, що дійсно Симеон був автором сего начерку, тим більше, що начерк підписав Федор по смерті Симеона. Та в доказ, що Симеон ще раніше уложив сей начерк, можна се навести, що в сім начерку є цілком місця з Симеонових проповідей, заміщених в книзі „Вечеря Духовная“; крім того в начерку рає помістити Академію в Заіконоспаськім монастирі, де постійно жив Симеон (Гл. Ист. М. Ак. Смирнова, стор. 16.). На кожний случай, колиб навіть не Симеон писав сей начерк за життя (писати крім його не було кому, тому що ніхто не був ближше з царем, як Симеон), то вплив Симеона на сей начерк неперечний вже й длятого, що він був учителем царя Федора, на останку цілий начерк насичений терпимістю, питомою духову західної Церкви, а о вплив католицтва ровесники не дармо посуджували Симеона.

²⁾ Андрєївська (де закладав перше школу Ртищев), Данилова, Строминська, Пісножська, Борисоглібська і Медведева пустка з усіми селянськими і бобильськими дворами і займищами.

славну постановлено зовсім не допускати до сих становищ. Особи, що обіймали уряд блюстителя й учителів, мали присягнути, що незмінно будуть держати ся православної віри. Всі приналежні до Академії, як блюститель з учителями, так і ученики, були виняті від звичайного для всіх суду. Учеників у всіх справах, з виїмкою карних, судив блюститель з учителями і навіть у карних справах не можна було їх завзивати до суду без відома блюстителя. Блюститель й учителі в усіх справах судили ся власним судом в приваті повновласників від царя і патріарха. Учителі без увільнення блюстителя і своїх товаришів не могли переходити в іншу службу, а по довгій службі в Академії нагороджувано їх окремою платнею. Луччим ученикам обіщувано по скінченю курсу від царя нагороду, а для заохоти обіщувано „неучившихся свободнымъ ученіямъ лицъ“, крім тільки „благородныхъ дѣтей“, не посувати на значні уряди. Опісля крім новозасновуваної школи в Москві нікому не дозволювано, без відома блюстителя й учителів, держати в своїх домах домашних учителів, для науки грецького, латинського, польського й інших чужоземних язиків.

Засновувана Академія не була однако лиш самою учебною інституцією. Після начерку вона мала бути чимсь в роді інквізиції або тайної поліції в релігійних справах. Блюститель і учителі мали наглядати, щоби не являли ся мудрагелі у вірі, не заводили суперечок і розладу, а як такі люди являть ся, то доносити про се цареві. Цар з поради патріарха, на саме свідощтво блюстителя й учителів, не приймав ніяких „словесъ и разсуждений“, а обіцяв судити обвинених без усякого помилуваня. Заразом блюститель і учителі наглядали, щоби ніхто не мав у себе польських і латинських, лютерських, кальвінських, еретицьких книжок, а також чародійських, ворожбитських і всіх загалом зборонених Церквою писань. На донос блюстителя і учителів винуватого палили без усякого помилуваня. Зпоміж заборонених Церквою наук особливо бояли ся так званої „естественной магії“. Блюститель і учителі мали наглядати, щоби денабудь не появили ся учителі сеї науки і на їх донос таких учителів палили разом з їх слухачами. Всіх, що переходили з інших вір на православну, наглядали

блюститель і учителі і записували в окремі книги. Треба було тільки донести на них, що не зовсім держать ся православної віри і церковних переказів — а вже їх висилали на Терек або в Сибір, а як би показувало ся, що вони держать ся своєї давньої віри, з котрої перейшли на православє, то їх засуджували на спаленє. Так само, як чужоземці, що прийшли з інших держав і були перше православними а в Московщині перейшли на яку іншу віру, то тоді їх палили. Коли хто з Москалів або чужоземців сказав якенєбудь докірливе слово проти православної віри або церковних переказів, або н. пр. скаже щонебудь проти звиваня сьвятих, поклоненя образам, почитаня мощий, — сей підлягав судови блюстителя й учителів і його засуджували на спаленє. На останку всі іновірні чужесторонці, що приїздили в Московщину, так звані тоді „ученые свободныхъ наукъ люди“, були під доглядом блюстителя і учителів Академії, підлягали їх слідженю, діставали від них свідощтво на право жити свободно, вступати в службу, побирати царську плату, добивати ся почетом; а коли блюститель з учителями вважали їх негідними, щоби були в Московщині, то їх висилали за границю. Такий був начерк першої висшої школи в Московськім государстві, така була зірниця вченої просьвіти, що грозила ще більшою темрявою, як давне неущтво.

Симеон Петровський-Ситиянович умер 25. серпня 1680 р. в пятьдесятъ-другім році життя і похований в Заиконоспаськім монастирі. Хоч за життя він тішив ся царською ласкою і шаною, то зараз по смерті стали прослідувати його імя. Питанє, що дотикало його особи і творів, було заразом питанєм про долю і значіне українських, переважно кнївських учених у Москві, а разом з ними розходила ся справа і о науку, котру з собою принесли. Як слабими можуть нам здавати ся тепер їх научні середники, а всеж у Московщині викликали вони зворушенє. Вже се важне, що богослужєбна реформа звязана тісно з їх приходом; та не тільки вона сама зворушила проти них цілу верству народу, що відпав від Церкви посеред православної Церкви, котра приняла поправки зроблені трудом тих приходців; многі їх не любили. Їх знанє, їх наука відзивали ся чимсь чужим не щиро-православним, а крім того явна висшість

значіне. Патріярх казав їм говорити науки. В тім часі він представив їх московському післанцеві.

В червцю 1683 р. виправили ся вони в Московщину: їх задержали по дорозі в Польщі. Король Ян Собіський прийняв їх щиро, та єзуїти полапали ся, що сі Греки готвлять ся заводити книжне висше виховане в тій Московщині, куди самі єзуїти так безуспішно бажали дібрати ся з тим самим змаганем, упросили короля, щоби їх задержав під якимнебудь приводом. Здає ся, єзуїти намагали ся нахилити вчених Греків на свій бік. Король возив Лихудів з собою в похід проти Турків і велів їм розправляти з єзуїтами. Коли на останку братам Лихудам накучило ся таке марноване часу, вони тайно виїхали з Польщі, дістали ся до Києва, відтам добили ся до гетьмана Самійловича і з його підмогою щасливо прибули в Москву 6. марця 1685 р. Приїзд сих учених чужоземців був немилый для Сильвестра Медведєва. В кінци тогож току він подав царівні Софії той самий за Федора Олексієвича уложений начерк або привілей на заснову Академії, котрого зміст ми висше виложили. Надії Сильвестра не сповняли ся. Софія була прихильна Сильвестрови; та голова духовенства не проміняв би Лихудів на десяток учеників Ситиновича. Лихудів помістили в Богоявленському монастирі. Там вони зараз відчинили школу й їм дали учеників. Опісля за два тисячі рублів, котрі дарував оден Грек Мелетий, почали ставити велику будівлю для Академії в Законоспаськیم монастирі; потужний тоді любимець царівни Софії. Василь Голіцин, давав на сю справу подарки. В 1686 р. як виставили будинок, перенесли ся Лихуди в Законоспаський монастир. Так відчинено московську духовну Академію, названу грецько-латинсько-словянською. Крім давних учеників, що вступили до Лихудів з їх приїздом, в Академію вписано всіх учеників давної печатняної школи, а крім того царським приказом поручено Лихудам учити „до сорок дітий знатних родів, опісляж чимало дітий з усяких чинів“ до них вступало. Великих успіхів можна було в будучині надіяти ся від науки новоприбувших наставників: ученики вельми скоро навчали ся висловлювати ся по грецьки і по латинськи.

Тепер вже Київляни й їх ученики повинні були сподівати ся, що вчені Греки не тільки підкопають їх вагу і значіне в Москві, але й подбають представити неправославним їх виховане, що опирало ся більше на латинських книжках, як на грецьких. Вже оден з українських приходців, Бялободський, що написав діло про однаковість Церков, в прияві царів Івана і Петра мав розправу з Лихудами, котра випала для його некористно. Опісля Сильвестер Медведів, котрий ненавидів захожих Греків за то, що йому не вдало ся бути начальником Академії, загадав обвинити Лихудів о неправославе. Сильвестер мав другів і помічників, а між ними окольничий Шалковитий, що був у ласках в царівни Софії. Медведів написав книгу під назвою „Манна“; в ній доказував, що в тайні евхаристії хліб і вино переміняють ся в тіло і кров в тій хвилі, коли свьятик виголошує слова Христові: „пріимите и ядите...“ Лихуди відперли сей твір ділом званим: „Акось или врачеваніе, противопологаемое ядовитымъ угрызениямъ зміевымъ“. В сїм творі написанім з великою ученостю Лихуди доказували, що після науки православної Церкви саме виголошене Христових слів не вистарчає до такого великого дійства і свв. Дари переміняють ся в хвилю слідуочого потім призваня свв. Духа і виголошеня слів: „предложи я Духомъ Твоимъ Святымъ“. Як появили ся сі два твори, розпочала ся завзята полеміка задля порушеного питання. Медведів і його сторонники пустили в хід твір київського ігумена Теодозія Сафоновича: „Выкладъ о церкви святой“, і від себе написали „Тетрадь на Іоанникія и Софронія Лихудовъ“, а чернець Евтимий, що був учеником Славнецького і пристав до Лихудів, виступив завзято проти Медведєва в насмішливім творі під заголовком: „Неистовное Бреханіе“. Потім Лихуди написали „Мечеть Духовный“, твір, в котрім виложили в формі діяльогів свій спір у Львові з єзуїтом Руткою про всі ріжниці між православною і римсько-католицькою Церквою. Розправи про хвилю переміни свв. Дарів перейшли з чернечих келий в свьтські доми а навіть на улицу. Людий, що мало розуміли ество богословських тонкостей, приманювало се питане; купчики, ремісники, а навіть жінки почали суперечки про час переміни свв. Дарів. Церкві грозив новий розкол. Патріярх

Яким став по стороні Лихудів. Треба було спонукати українських духовних, щоби заявили з свого боку голос в користь Лихудів. Яким удав ся з тим до київського митрополита Гедеона і до Лазаря Барановича. Українські архієреї опинили ся через се питанє в дуже немилім положеню: в київській колегії давно вже учили про перемену сьв. Дарів так, як писав Медведів; в „Лицєсть“ Петра Могили була виложена та наука. Гедеон і Лазар спершу відхиляли ся від прямої відповіді, та патріарх загрозив їм собором і засудом чотирох інших вселенських патріархів. Тоді оба архіпастирі дали відповідь по думці Лихудів.

Оповідивши таку заяву, патріарх Яким скликав собор. В тім часі почала ся справа Шакловитого, що потягнула за собою упадок Софії. Медведів також був запутаний в сю справу. Він утік з наміром укрити ся в Польщі, але його спіймали в дорозі, привезли в Москву, де перед собором заявив каяте, вирік ся своїх гадок і сам перезвав свою книгу замість „Манна“ — „Обмана“. В січні 1690 р. Медведева вислали в Троїцький монастир, але в рік на донос одного з помічників казенного вже Шакловитого його обвинили о порозумінє з Шакловитим і після страшних сліджень огнем, утяли йому голову 11. лютого 1691 р.

Патріарх Яким, осудивши Медведева і київську науку про перемену сьв. Дарів, казав уложити в своїм імені книгу під назвою „Остенъ“. Книгу сю написав Евтимій. В ній виложена ціла історія згаданої суперечки. В додаток до неї патріарх єрусалимський Доситей прислав збірник свідощів, котрі показували справедливості науки Лихудів. Київське сторонництво потерпіло страшне поражєнє. Московський собор узнав неправославними не тільки твори Медведева, але й писаня Симеона Полоцького, Голятовського, Радивилівського, Барановича, Транквиліона, Петра Могили і ін. Про Требник Петра Могили сказано, що ся книга переповнена латинською „зломудренною“ наукою і загалом про всі твори українські замічено, „что ихъ книги новотворенныя и сами съ собою не согласуются; и хотя многія изъ нихъ названы сладостными именами, но всѣ, даже и лучшія, заключаютъ въ себѣ душетлительную отраву латинскаго зломудрія и новшества“. В Москві загніздила ся була думка, що захожі з України і Білоруси

учені заражені латинською ересю, що відбували подорожи за границею і доповняючи там своє образованє, вони переймають чужі погляди і звичаї, що не треба слухати їх і їздити до них на науку. Говорили, що „замість благо-словенної єдино-словянської науки, вони подають латинську науку, з котрої годі чого доброго сподівати ся, крім неприязни і ворогованя на сьв. Церкву. В давних часах на Україні процвітало східне благочестє, як і у нас Москалів, воно ласкою Божою як сонце есяє, а коли ввійшли там хитрі єзуїти і принесли там латинську науку, що стало ся? Де діли ся тамошні князі великі, право-славні: Острожські, Чарторийські, Четвертинські й інші?“

По якімсь часі сила Лихудів захитала ся. Патріарх єрусалимський, Доситей, перше їм прихильний, не діставши від них вимаганої суми в хосен Гробу Господнього, в 1693 р. написав до обох царів і до патріарха Адрияна, наслідника покійного Якіма, що Лихуди — обманці, тайні латинники, що вони прийняли від патріарха благословенє на науку грецького язика, а вчать латинського і намісць богословських наук, „забавляються“ фізикою і філософією; доносив на них, що вони невірнє звуть себе князями, що вони в дійсности люди незнатного походження, вбогі, ремісники і ін. Справедливості патріаршого доносу піддержували живучі тоді в Москві Греки, зависні Лихудам. Після тих поговорів 1694 р. Лихудів усунули від управи Академії і від научуваня.

Замість їх стали управляти Академією двох з їх учеників,¹⁾ а в 1699 р. назначено першим „ректором“ Академії Палядія Роговського. Лихуди були ще кілька літ у Москві і вчили латинського й італійського язика. Цар Петро добачав, що вони можуть йому стати в пригоді, назначив їм жалованє і приказав родителям, щоби віддавали Лихудам дітий на науку італійського язика; та Греки не давали їм супокою, вони підмовляли проти них патріарха Адрияна і обвиняли вже їх о політичні переступи. Адриян доніс цареві, що Лихуди пересилають у Царгород вісти про Московське гусударство. Вороги Лихудів таки

¹⁾ Миколай Семенів і Федор Поликарпів.

Але сим не нанесли удару київській науці. Дамаскин міг виперти Домецького з Новгороду, а тим часом у Москві з почином XVIII. віка наконецно взяли верх Київляни. Українець Степан Яворський, настановлений заступником на патрархшій престолі по смерті Адрияна, вговорив царя Петра, що київські учені можуть бути найпридатніші для московської просьвіти і цар загадавши пересадити в Московщину західну просьвіту, побачив у вкраїнських духовних дуже добре орудє для своїх цілій; з тої пори Українці заняли місця учителів у московській Академії; наука йшла на київський лад; навіть більшість учеників у Москві була українська;¹⁾ на останку всі важнійші місця духовні обсаджували Українцями. Так не безплотним показало ся для московської просьвіти перенесене київської образованости в Москву в половині XVII. в.²⁾

¹⁾ Н. пр. в 1764 р. в класі філософії на 34 учеників було тільки трєх Москалів.

²⁾ Лихуди в 1706 р. прибувши в Новгород, заступили Домецького для митрополита Йова і завели з його приказу дві школи: одну — грецько-латинську, другу — словянську для дітей усіх станів і крім того 14 так званих граматичних шкіл в повітах новгородської епархії. В 1709 р. Софрон став префектом московської духовної Академії. Йоаникий проживав у Новгороді до 1716 р., коли вмер митрополит Йов; опісля пішов у Москву і в слідуючій році закінчив житє. В 1722 р. Софрона назначено архімандритом у Рязань, де він прожив аж до смерті в 1730 р. Йоаникий лишив двох синів, котрим призначено княже достоїнство.

XIV.

Ростовський митрополит Дмитро Туптало.

Згадуючи про важних українських історичних діячів XVII. в., годі замовчати про духовну особу, що виступала особливо при кінці XVII. столітя; вона має важне значіне не тільки для свого часу, але й для пізнійших часів задля сеї благочестивої пошани, яку для його памяти заявляє Український нарід.

Сьв. Дмитро (з походження Українець) займає одно з найсвітлішших місць між київськими ученими, що ширили по українській землі українську просьвіту, котру підняв Петро Могила. Він родив ся в місточку Макарові, пятьдесят верстов від Києва, правобіч Дніпра, в грудню 1651 р. Отець його був козацьким сотником і звав ся Сава Григорович Туптало, мати Марія, а дитя назвали при хрещеню Данилом.¹⁾ Коли він доріс хлопячого зросту, родителі віддали його на науку в Київ. Отець Данила був ктитором Кирилівського монастиря і мабуть жив у самім Києві. Обдарений з природи живою уявою і глибиною чутя, Данило віддав ся релігійному роздумованю і рішив ся постригти ся. Сумна доля України, як видно, підмагала такий настрій: вокруг себе він бачив кров, слези, злидні; одна біда вела за собою другу біду і тяжко було добачити виходу оплаканого стану краю. В Києві навіть наука не могла відбувати ся своїм звичайним ладом. Природно було віддавати ся роздумованю про марність земних дібр і глядіти пристановища в чернечій житю. В 1668 р. постриг Данила

¹⁾ Згадуючи про свої народини в дневнику, він сказав: „и въ тотъ часъ воеводина Радзивилова, ... и крещеніемъ святымъ просвѣщенъ“. Мабуть вона була його хрестною матерю: се мала бути жінка Януша Радиви́ла, молдавська княжна, сестра жінки Тимоша Хмельницького.

Дмитро був великим постником і як оповідають, що у великий піст їв тільки раз в тиждень. Він загалом визначався мірністю в життю, був лагідний, простодушний і охочо помагав біднякам. У своїм духовнім завіщаню, писанім два роки перед смертю, Дмитро висловився так про себе: „Від вісімнадцятого року аж близько до гробу я не збирав нічого, крім книжок; у мене не було ні золота, ні срібла, ні злишньої одежі... Най ніхто не трудиться по мені глядіти яких небудь складів“. Прикмети Дмитра ще за життя вивисшали його в очах побожних людей.

Не дармо боявся Дмитро Сибіру; і менше острепідсонє ростовського краю пошкодило його здоровля, ослабленому багатолітними працями і строгими постами. Вже в 1708 р. Дмитро жалувався, що не змагає робити: очі ослабли, очні шкла йому не помагали, а рука при писаню дрожала... В 1709 р. Дмитро занедужав на ядушливий кашель а 27. листопада вмер. Його знайшли в келії мертвого, стоячого навколішки до молитви. Друг Дмитра, Степан Яворський, похоронив його в місці, котре призначив сам Дмитро, приїхавши в Ростов. Степан забрав по покойнику вельми численні книги, що перейшли в бібліотеку московської синодальної печатні.

Літературні праці Дмитра мають важне значінє іменнотому, що були сильно розширені між українською суспільністю до останних часів. Ледви чи мав який інший письменник духовний стілько читців. Найбільш розповсюджений твір Дмитра, се неперечно його Четии Минеи, що мали кілька видань. Споружуючи їх, користувався він Макариєвськими Минеями, рукописю Симеона Метафраста, присланою йому з Атосу, українськими прольогами, патериками і всілякими західними збірниками. Хоч спорудник признавав, що не все, що було в його руках, мало однаковий ступінь певности яко жерело, і тому багато не втягав до свого збірника, а всеж годі сказати, що Дмитро розбирав критично перекази, котрими користувався.

Проповіди Дмитра (котрих лишилося багато і не всі ще з них відомі) подають справді мало черт, важних для сучасної історії, як що до свого складу, так і що до змісту: се такі проповіді, що могли бути приложені до всякої сторони і на всякий час. Та вони не лишилися без зна-

чіння в історії української просвіти задля тих внутрішніх прикмет, що вчинили їх любою книжкою українських людей на довгий час. Вплив київської схоластики відбився у багатьох і на них, — се слідно в напрямі запускатися в символізм. Так н. пр., в своїй проповіді на Цвітну Неділю Дмитро задає питання: Чому Христос віхав у Єрузалім, сидячи на ослі? — і виводить, що се склалося салим, сидячи на ослі? — і виводить, що се склалося задля східности осла з грішником.) В іншій проповіді він взиває усі дерева, щоби схилили свої вершки перед тернем, а деревам дає символізацію святих: дателева пальма — се праведник; оливне дерево — учителі церковні; виноград — се загалом люди, що живуть по божому; а терне значить терпінє... Як київські проповідники, так і він наводить у своїх проповідях усілякі анекдоти із старинної історії і байки, котрим простодушнорівно вірить; наприклад оповідаючи відому байку про птаха фенікса, котрий прожив самим воздухом, без їди і пиття, пятьсот літ і сам себе палить, щоби з його попелу утворився зарід нового птаха — він припускає справдешнє ествованє такого птаха, що живе ніби в Арабії чи Індії... Або н. пр., згадує про Дельфійську пророчню, він готов признати її воістиню рожбу правдивою.) Та коли Дмитро у багатьох чертах своїх проповідей і в схоластичнім складі багатьох з них віддавав данину тому кружку, посеред котрого виховався, за те проповіді його стоять далеко вище від багатьох інших проповідей усіх його попередників на стілько, на стілько вони були плодом не вправи на задану тему, а правдивого натхнення, яким була перенята даровита і любавдача проповідника. Проповіди Дмитра визначаються живостою образів, а найбільш глибиною чувства; в сїм останнім ледви хто з українських проповідників і після Дмитра випередив його. Вони писані церковно-словянським язиком

1) „Лънивъ — осель и грѣшникъ: многимъ бієніємъ едва убѣдиши осла въ яремъ, а розвращеннаго грѣшника и наказаньми многими неудобь обратить можещи ко исправленію: осель аще и біемый, не скоро грядеть, въ пути едва волочится, а бѣгати скоро никогда не въсть; и грѣшникъ не спѣшить ко спасенію, аще иногда и біемый бываеть различными отъ Бога поущеньми“...

2) „Знать, по повелѣнію Божию, въ наученіе чловѣкомъ, наче естества своего, камень проглаголаъ чудесе“...

з примішкою української мови. Такий язик навіть тоді, як сі проповіді писані, був надто книжним і далеким від звичайної устної мови. В пізнійших часах при дальшій розвитку літературного язика він видавався застарілим, а тимчасом люди читали довго проповіді Дмитра з більшою охотою, як твори інших, новіших проповідників. Проповіді його мають ту замітну питоменність, що при книжнім язичі, при невластивих українській мові зворотах, вони визначають ся ясністю і якомсь легко читають ся. Деякі з проповідий Дмитра, прочитані в церкві і тепер можуть порушити слухачів. Така між іншими його знатна проповідь на день жен Мироносиць, замітна і тим, що вона відповідає до свого часу, чого у Дмитра мало. Проповідник нагадує слова, що сказав Ангел до жен мироносиць при гробі воскресшого Спасителя: „Возста, нѣсть здѣ!“ „Деж Христос по своїм воскресеню? Авжеж усюди, яко Бог, та не всюди своєю ласкою, і се проповідник глядить його. Чи він не в церквах, збудованих в його честь? Ні, його дім святий став розбишацькою печерою. Зберуть ся люди в церкву, неначеб то на молитву, а тимчасом балакають про купно, про війну, подорожи, про бенкети, осуджують інших, насмівують ся з ближних, занাপащують клеветливими словами їх добре ім'я; інші, стоячи в церкві, неначе молять ся устами, а в думці гадають про семю, про багатство, про скрині, про гроші; інший дримає стоячи в церкві, а інший знов думає про крадіж, убийство, перелюб, або думає про мечь над своїм ближнім. Лучає ся в додаток, що духовні особи п'яні сварять ся між собою, поганяють себе і деруть ся при престолі. Ні, се не церква божа а печера розбійників: ласку божу відганяють від опоганеного сьв. місця, як пчолу, котру відганяє дим. Колись Бог бичем з мотузя вигнав торгуючих з церкви. А що, як би він тепер видимо прийшов до сьвятого храму з тим бичем? Та ні, Господи, вже минув той час, коли ти виганяв грішників з церкви; нині наш окаянний час настав; уже ми тебе виганяємо; тепер можна сказати про храм Господній: нема тут Бога; був та й пішов геть. Возста, нѣсть здѣ“... Та відай письмо вчить, що кождий чоловік є храмом божим. Отже в кождім чоловіці можна глядіти Христа. Та щож? „Многі —, говорить Дмитро — хрещені

і осьвічені правдивою вірою, та мало таких, в котрих би Бог поселив ся, як у своїм храмі: і злодій хрещений, і тать, і розбійник і перелюбодій, і кождий лиходій осьвічений правою вірою, та Христа в нім не гляди: нѣсть здѣ! Хиба давно колись-то був Христос в сїм злодію в молодих літах, а коли він виріс, відійшов від його Христос! Возста, нѣсть здѣ! Інший з виду здає ся добродійним, по-божним, він богомолець, постник, любить вбогих, борець... Та все те мана... Не гляди в нім Христа. Нѣсть здѣ! Тяжко найти дорогоцінний жемчуг в морській глибині, золоту, срібло в нутрі землі; а ще тяжше — Христа, поселеного в людях. Багато з нас тільки по імені християни, а живуть як скотина, як свині. Хрестом Христовим захищаємо ся, а Христа на хресті розпинаємо своїми поганими ділами“... Проповідник починає глядіти Христа в людях усяких станів. „Погляньмо — говорить він — на духовного чоловіка і спитаймо його: з яким наміром і бажанем до бив ся ти свого стану? Задля слави і чести Божої, чи для своєї слави і чести? Чи на те, щоби придбати спасене душам людським, чи для себе багатства? Справді, не оден бив найшов ся, що добив ся свого стану не для хісна любидий, а для своєї користи. Не служити прийшов спасеню душ людських, а для того, щоби йому служили підвладні“...¹⁾ „Погляньмо — говорить він дальше — на низші духовні влади, на сьвященників і дияконів і спитаймо кожного: що тебе довело до стану сьвященничого? чи бажанє, щоби себе спасти й інших? Ні, ти пішов там ддятого, щоби прокормити себе, жінку і дітей. Поглядів Ісуса не для Ісуса, а для хліба куса. Інший взявши „ключь разумїня“ і сам не входить і входячих не пускає, а інший і „ключа разумїня“ не брав. Сам нічого не розуміє: сліпець сліпців водить і разом у яму падають. Не скоро тут найдеш Христа: нѣсть здѣ! Можеб у монастирях поглядіти Христа? Та і в них усе попсувало ся. Нічого не стало... Може в народі поглядіти Христа? Та деж більше злодійства, як не в народі? Коли є в народі які небудь добрі люди,

¹⁾ Тут, як би бояв ся роздратовати духовних людей, уневиняє ся: „Простіть мені, найвисші влади духовні; я не про всіх говорю, а тільки про деяких а між тими і про себе“

так і ті за своїми справами і клопатами забули про Бога і від молитви відступили. Може між великими людьми, боярами і судьями глядіти Христа? Та до них нема приступу. Скажуть: не пора, іншим часом прийдеш; та нічого до них і ходити. В них ледво чи коли й був Христос: в наших злих часах і правди мало і милосердя нема; а де нема ні правди, ні милосердя, там не гляди Христа: нѣсть здѣ!

„Деж його найти? Доведе ся сумувати з Магдалиною, що сказала: „взяша Господа моего отъ гроба и не вѣмь, гдѣ положиша его“. Гріхи наші взяли від нас Господа нашого і не знаємо, де його глядіти. Інший хто небудь скаже: Господь зо мною і я з ним, я вірую в його, молю ся йому і поклоняю ся йому. Та що з того, що ти поклоняеш ся? Покланяли ся йому і ті, що підчас його добровільного терпіння клонили перед ним коліна, а потім били по голові тростиною. Ти кланяеш ся Христови і беш Христа, тому що тривожиш і мучиш свого ближнього, насилаєш його і обдираєш, відбираєш від його достаток неправим способом; ти молиш ся Христови і плюєш йому в лице, вимовляючи устами своїми погані слова, докоряючи і осуджуючи ближнього“...

В сій проповіді зачіпив Дмитро також розкольників. „Наша Церква так змаліла від розколу, що тяжко найти справдешнього сина Церкви: мало що не в кождім городі вигадують нову, окрему віру. Прості мужики і баби догматизують про зложене трех пальців, та про се, який хрест неправий і новий, а інші хоч остають в Церкві, та лиш удано: в них нема Христа, нема Бога. Нѣсть здѣ“!

Крім багато проповідий більше або менше талановито написаних, Дмитро оставив по собі чимало побожних роздумок і наук,¹⁾ написав катехізис в питаннях і відповідях, „Зерцало православнаго исповѣданія вѣры“, „Лѣтопись“ — (св'ящена історія з обичаєвими роздумками), твір недокінчений.

¹⁾ Н. пр., „Врачество Духовное“, „Внутренній человекъ къ клѣти сердца своего уединень“, „Богъвдохновенное наставленіе христіанское“, „Апология во утоленіе печали человекъ“, кілька роздумок під ріжними назвами, що відносять ся до страстей Христових і т. ін.

Що до значіння для історії свого віку, найважнішим твором Дмитра єсть неперечно „Розыскъ о брынской вѣрѣ“ (бринською назвав він розкольників віру задля сего, що розкольники гніздили ся в Брянських або Бринських лісах), розділений на 3 части: 1) про розкольників віру, 2) про розкольників науку і 3) про розкольнічі справи. В першій часті доказує Дмитро несправедливість розкольнічих закидів проти православної Церкви, винуватих розкольнічих учителів, що вони задля своєї несвідомости писали так, що з їх слів мимохіть виходять еретицькі гадки. Замітно, що розкол в часах Дмитра роздробив ся на 22 секти. В другій часті „Розыска“ так, що рахували до 22 секти. В другій часті „Розыска“ автор критично доказує хибність ріжних наук. Головна думка Дмитра, в тім, що розкольники „ледво що вміють читати і писати, зараз і вважають себе великими богословами і вчителями віри“. Дмитро широко розводить ся про голене бороди, доказує, що борода не має ніякого значіння в ділі релігії і навіть ті правила, що вступали про неголене бороди, вважає збереженими з часів іконоборства. Дмитро відпирає розкольнічі брідні про антихриста, про приближене останніх часів, коли церкви мають стати хлівами а справдешні християни будуть спасати ся в пустинях, доказує, що розкольники неправильно прикладають слова св. письма про нерукотворні храми, покликувані розкольниками для того, щоби не ходити в церкву. Дмитро виступає разом против іконоборців і тих, що не допускають поклонення св. мощам, і очевидно має тут на оці вже не старообрядців, а таких відступників від Церкви, що не стояли як старообрядці за букву, а навпаки думали відорвати ся від букви. Відступники сего рода, як показує ся, не переставали єствувати в Московщині від XVI в., а може бути і з раньших часів. Таким робом дізнаємо ся, що в Ростові оден посадський чоловік, іменем Трохим, призваний Дмитром, на донос одного попа, не тільки не став кланяти ся іконам, але почав проти поклону іконам такі наводити докази, які звичайно наводили лютерани і кальвіністи. Подібно говорить Дмитро і що до поклону св. мощам: „Я чув недавно про одного лжеучителя і зводителя людей божих, котрий тайно вчив не почитати мощей“. Щоби відперти такі хибні науки, противні право-

славній Церкві, Дмитро в своїм „Розыску“ подрібно розводить ся про законність почитання одного і другого. Замітно, що Дмитро стрічав таких розкольників, котрі історію євангельську вважали тільки приказкою а не подією, що справді приключила ся, і всему хотіли давати тільки алегоричне значінє: „Се ніколи не діяло ся, — говорили вони, — щоби Христос пяти хлібами і двома рибами накормив пять тисяч народу в пустині. Се тільки приказка. Пустиня — се житло поганців, до котрих Христос прийшов, лишивши Жидів. Пять хлібів — се пять чувств, дві риби — се дві книги: Євангелиє і Апостол. Лазарево воскресєне не було справдешне; се тільки приказка. Недужий Лазар — се розум подужаний немочю людською; смерть Лазаря — се гріхи; сестри Лазареві, Марта — тіло, Марія — душа; гріб — клопоти житя; камінь на гробі — закамєнілість серця; воскресєне Лазарево — покаєнє в гріхах. Вхід Христа в Єрусалим також тільки приказка. Ослиця — се жидівський рід; жребя — поганці; Христос лишає жидів і переходить до поганців і т. д.“ „І інші чудєсні Христові діяства, — говорить Дмитро, — описані в євангельській історії, нерозумні розкольнічі мудрці вважають приказкою, а не справдешними подіями; вони розсївають між простим народом бурян і обижають євангельську повість“. Усе то ледво чи може відносити ся до старообрядовства, а навпаки свідчить, що поруч із старообрядовством розвивали ся в московськїм народі о багато раніше повставші раціональні розумованя, що довели до утворєня таких сект як молокани, духоборці і ін.

Третя часть „Розыска“ іменно замітна тим, що в ній зібрані всякі вісти з історії розколу і між іншими про те, як розкольники палили самих себе. „Доносив мені — пише Дмитро — оден старий єромонах Ігнатий, що в Пошехонськїм повіті, де він був перше попом, спалило ся разом 1920 людей, за приводом боярського крепака Івана Десятина. *Сожигателі* ставлять в лісах великі хати і засадять у них душ по сто, по двісті, а маленьким дітям прибувають гвоздями одіж до лавки, на котрій їх посадять, потім обложать хату соломою, хворостом і спалять. Інша подібна страшна секта зве ся *морильщики*; сожигателі намагають людей, щоби себе палили, а морильщики голосять таку

науку: Яка користь лишати ся при житю? Віри правої на землі вже нема. Отців духовних нема. Архієреї і священники — вовки; церкви — се хліви; антихрист вже царює в сьвітї; страшний суд наступає. Хто хоче справді спасти ся, сей повинен наслідувати мучеників і ісповідників і вмерти від безхліб'я і безвід'я, щоби вибавити ся від вічних мук і прийти в царство з Христом. Потерпимо тут недовго, щоби не злучити ся з тими, що лишивши правдиву віру, гонять і мучать нас за її. Є в тих морильщиків у лісах хати з маленькими дверцятами, а іноді зовсім без дверцят і землянки; — намовлять простолюдців і засадять іноді одного, а іноді двох або трех і більше — на голодну смерть. Сїромахи посидять два-три дні, опісля кричать, молять, щоби їх випустили, та ніхто їх не слухає; вони в безглузду кидають ся оден на другого, і хто кого подужає, той того загризає“.

В часах Дмитра вповні вступувало головне розвітвленє розколу на *поповщину* і *безпоповщину*: *поповщина* — прихильники Аввакума; вони приймали тільки тих священників, що були посвячені перед поправою книг, або яко священники відступили в поповщині православної Церкви; *безпоповщина* — рехрещували тих, що до них приставали; *безпоповщина* — що вже й тоді розділяла ся на різні відтінки (волосатівщина, андрєївщина, іляріонівщина, степанівщина, козмищина, серапионівщина і ін.). Всі безпоповці годили ся в тім, що не вважали можливим яке-небудь священство на землі нісля поправи книг, лишаючи світським самим відправляти такі обряди і богослужєня, які Кормча позваляла в крайнім случаю світським людям. Вони відкидали вїнчанє і вчили, що лучче жити без вїнчаня, як вїнчати ся по еретицьки. З них то являли ся сожигателі. Замітною сектою що до своєї дивоглядности являє ся так звана *христовщина*, що повстала над Окою в селі Павловім-Перевозї: хтось назвав себе Христом, виглядів гарну дівчину із села Ландеха, назвав її Богородицею і ходив з нею по селах. Оден чернець Пахомий видів його і оповідав Дмитрови, як в селі Роботці над Волгою, сорок верстов низше Нижнього-Новгороду, зібрало ся багато народу в пустій і старій церкві. Сей ніби-то Христос вийшов за олтаря до людей; на голові в його було обверчено

щось неначе вінець, як малюють на образах, а до вінця причеплені шматки паперу із зображеннями хирувимів („а може бути — замічає простодушно Дмитро, — се були чорти“). Люди падали перед ним на землю і кликали: „Господи, помилуй нас! Создателю наш, помилуй!“ „Недавно — говорить, дальше Дмитро — появили ся якісь *рогожники* і *рубищники*, що вештали ся по сьвіту в рогожинах і видавали себе за сьвятих...“ „На останку, замічає Дмитро, є такі секти, котрі не пристають ні до попівщини, ні до безпопівщини і не приймають ніякого хрещеня; живуть без вінчання і далекі від християнства: яке вже там християнство, коли нема хрещеня!“ Крім їх, по словам Дмитра були ще й *субботники*, що постили в суботу, Дмитро наводить яко догадку, що се віднова секти живіствующих, відкритих у Новгороді за великого князя Івана Василевича.

„Знайте, правовірні — говорить Дмитро на закінчене „Розыска“ — що кожний, що живе в дружбі з розкольниками і дає їм поміч, є ворогом самого Христа... Син, що любить ворога свого вітця, не любить самого вітця і за те негідний, щоби отець любив його. Так і християнин, як любить Христових ворогів, розкольників і еретиків, то значить не любить щиро Христа і сам Христос його не любить... Коли ти Христа щиро любиш, обминай тих, котрі хулять Церкву, лають її, як пси, виють, як вовки і на части шарпають її...“

Після сьвідоцтва ровесників Дмитро писав і драматичні твори, до котрих черпав предмети з сьвященої історії. Йому приписують шість драм, з котрих видана (Льт. рус. лит. т. IV.) так звана „Рождественская драма или комедія“. Як здає ся, вона найбільше з усіх була розповсюджена і загально може служити взірцем різдвних віршів у формі дій і розмов. Тут перемішані символічні уособлення різних абстрактних понять з євангельськими подіями Різдва Ісуса Христа. Саму драму попереджають антипрольоґ і прольоґ. В антипрольоґу Чоловіча Натура сумує про свій упадок, про затемнене своїх душевних спосібностей, про смерть, що її очікує. Надія потішає її, обіцяє поворот золотого віку, а з Надією разом являють ся *Дюбовь*, *Кротость*, *Незлюбіє*, *Радость*: та проти *Надї*

повстає *Разсужденіє* і говорить, що Чоловічу Натуру очікує не золотий, а залізний вік і разом з *Разсужденієм* заговорили *Брань*, *Ненависть*, *Ярость*, *Злоба*, *Плач*. Натура в розпуді закликає *Смерть*. Появляє ся *Смерть* і величає ся своїм володінєм над родом людським. *Смерть* хоче засісти на престолі, та живе не допускає її, *Смерть* хоче обіцяє Чоловічій Naturі безсмертність.) Сама драма зачинає ся також символічною розмовою Землі з Небом. Земля сумує над своїм горем: „Увы! Увы! за грѣхъ Адама и Евы я осуждена производить волчецъ (будяки) вмѣсто прекрасныхъ цвѣтовъ. Я была прекрасна, доброплодна, рождала не оранная, а теперъ я тощая, полита потомъ. Никогда не возвратиться мнѣ къ первому состоянію, не освятиться по проклятію“. — „Не сътуй, Земля“, говорить їй Небо, „тебя ожидаетъ честь больше прежней“. Милість Божа потверджує обіцянку Неба.

Завіщає ся Землі прихід Спасителя, розходить ся ангельський сьпів: „Слава во вышнихъ Богу“, а тимчасом з пекла являє ся *Вражда*, приликує *Вулкана* і *цикльопів*: „Куйте — кличе *Вражда* — копя, стрѣлы, цѣпи, сотворю пролитіє крови...“

Опісля переходить драма в сьвіт дійсности. Се три пастирі: двох пішло за купном у гóрод, третій *Борис* лишив ся при вівцях і непокоїть ся товаришами. Вони приходять. Один з них горбатий старець, зиватий на одно око, іменем *Аврам*; другий молоденький *Атоня*. *Аврам* признає ся, що зайшов „на кружало за алтынецъ выпить винишка“. *Борис* питає його: А меніж не купив?

Аврам: „Никакъ купиль и тебѣ: какъ вѣдь не купить?“

— *Малецъ*, вынь ми съ кошеля. Не зволишь ли испить?

Борис: Нутко сядте жь и сами поразь напьемся.

— Хлѣба купили-ли?...

Атоня: Есть.

Борис: Гораздо подкрѣпимся.

Атоня: Вотъ тебѣ хлѣбъ, вотъ тебѣ соль, вотъ и калачи!
Кушай, старичокъ, здоровь, а на насъ не ворчи.

1) *Короткий прольоґ* кінчить ся в одній розправі про короткий час людського житя.

Тимчасом чути голос Невинности. Се голос дитинячої крові, вопіючий до Бога про пімсту, голос проклону кровопийця: „Отвори несытую змѣнну гортань свою, пей кровь, которой ты жаждешь... Пей пролитыя слезы матерей, пей заплаканныя съ ними глаза, смотрѣвшіе на лютую десницу воиновъ, избивающихъ насъ, агнцевъ для твоей трапезы! Изъ крови нашей ты уготавилъ намъ порфиру, упестрилъ ее жемчугомъ материнныхъ слезъ“. На голос Невинности Истина видає грізний засуд вічної муки тиранови.

Ірод будить ся з просоня і чує страшний біль в тілі. Прикликають лікаря, а тимчасом страшний смрід розходить ся від хорого. „Готовьте ему гробовое ложе — говорить лікар, — а сами бѣгите; смрадъ отъ него смертеленъ“. Всі покидають Ірода. Тиран умирає в страшних муках.

Ява 16-та: Ірод у пеклі. „О какія муки! — говорить Ірод: — горю, горю. Зачѣмъ я рождался на свѣтъ! Проклять родитель! Проклята мать! Проклять день, часъ, когда я былъ рожденъ! Прокляты дни, часы, годы, прожитые мною! Прокляты вельможи, совѣтывавшіе мнѣ убійство! Прокляты воины, непощадившіе незлобныхъ младенцевъ! Но паче всѣхъ проклять я терпящій здѣсь муку. Ахъ мука великая, мука безконечная, мука во вѣки вѣковъ! Смотрите на меня гордые и не гордитесь, а то будете со мною въ этой пропасти!...“

Слїдує розмова Смерти з Житєм. „Торжествую — говорить Смерть — я побѣдила, напоила кровью Виелемскую землю, покосила, какъ траву подъ росю, четырнадцатъ тысячъ и, наконецъ, повергла царя Ірода въ гортань Цербера! Я властвую надъ человѣкомъ; я сильна и буду обладать имъ во всѣ вѣки. Сяду на престолъ. Возложу вѣнецъ на главу мою...“

„Не торжествуй — говорить їй Житє: развѣ меня, Жизни, нѣтъ на землѣ? Не умретъ естество человѣческое, во вѣки живо будетъ! Я сяду на престолъ на вѣки, и возведу съ собою человѣческое естество. Славой и честью его увѣнчаю...“

Чоловіче Естество кланяє ся перед Житєм і Житє вкладає на його вінецъ.

В останній, 18-ій яві (короткій) Кріпость Божія говорить науку про карі злодїїв і про нагороди чистим серцям, а опісля в епілогу до всїх слухачїв звертає ся поздоровленє і просьба простити „согрѣшившихъ въ дѣйствѣ“ (недокладне виконанє).

Мимо схолястичного настрою сеї драми, годї не признати, в порівнаню з творами Симеона Полоцького й інших, єї автори неперечного поетичного таланту.

Гетьман Іван Степанович Мазепа.

Мазепа родом був шляхтич православної віри, з західної України, і служив при польським королю Яні-Казимирі комнатним дворянином. Се було, мабуть, після того, як побіди козаків спонукали Поляків якийсь час шанувати українську народність і православну віру і в знак тої пошани допускати поміж дворян королівських (т. є надворних) молодих людей шляхотського роду з православних Українців. Не дуже мило було тим людям в польській суспільності, при тодішнім панованю католицького фанатизму. Мазепа дізнав сего. Ровесники і товариші його, дворяни католицької віри, глузуючи з його, роздратували його так, що против одного з них Мазепа в гніві вийняв шаблю, а вийняти з піхви оруже в королівським дворі уважали переступом, гідним смертної кари. Та король Ян-Казимир розсудив, що Мазепа поступив не вмисне, і не покарав його а тільки видалив з двора. Мазепа виїхав у добра своєї матери на Волинь. Він був молодий, гарний, меткий і високо образований. Поруч з майном його матери жив у своїм майні якийсь пан Фальбовський, чоловік пристаркуватий; в його була молода жінка. Познакомивши ся в домі сего пана, Мазепа завів зносини з його жінкою. Слуги шепнули про се старому чоловікови. Одного разу, виїхавши з дому, пан Фальбовський побачив, як за ним іїхав його слуга, спитав його і дізнав ся, що слуга везе від своєї пані до Мазепа письмо, в котрім Фальбовська звичала Мазепу, що чоловіка нема дома, і запрошувала, щоби до неї приїхав. Фальбовський велів слугі іїхати з тим письмом до Мазепа, віддати письмо після призначеня, взяти відповідь і з тою відповідю приїхати до його на дорозі. Сам Фальбовський тут лишив ся, щоби дождати

повороту слуги. За якийсь час вернув слуга і віддав паноу відповідь, написану Мазепою до Фальбовської, звіщаючи їй, що зараз до неї їде. Фальбовський діждав ся Мазепа. Як Мазепа зрівняв ся з Фальбовським, кинув ся сей на Мазепу, спинив його верхового коня і показав йому відповідь до своєї жінки. „Я перший раз їду“, — сказав Мазепа. „Багато разів“, спитав Фальбовський свого слуги, „був сей пан без мене?“ Слуга відповів: „Скільки у мене волося на голові“. Тоді Фальбовський велів роздягнути Мазепу до нага і так привязати на йогож коня лицем до хвоста, потім велів дати коневі кілька нагайок і кілька разів вистрілити над його ухами. Кінь пігнав до дому чагарами, а вітки сильно били Мазепу по нагій спині. Його служба ледви пізнала свого подрапаного і покривавленого пана, як кінь заніс його на обійсте його матери. Після сеї пригоди Мазепа пішов до Дорошенка. Мазепа крім у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка. Мазепа крім у польського й українського язика, вмів по-німецьки і по-латинськи, скінчив перше десь-там в польській школі курс наук, а що був на свій час доволі образований, то міг добити ся гарної кар'єри в козацтві. Тут він оженив ся. У Дорошенка Мазепа дослужив ся важного уряду генерального писаря і в 1674 р. вислано його на козацьку раду в Переяслав, де перед гетьманом лівобічної України Самійловичем предкладав в імени Дорошенка угоду і за являв бажане Дорошенка бути в підданстві у московського государя. В кілька місяців, як Мазепа із сим справив ся, вислав його Дорошенко у Царгород до султана, щоби просив помочи в Туреччині, та кошовий отаман Іван Сірко піймав Мазепу на дорозі, відобрав у його грамоти Дорошенка і самого післанця відослав у Москву. Мазепу повели на слідство в український суд, котрим тоді завідував знатний боярин Артамон Сергієвич Матвієв. Мазепа своїми доказами в слідстві умів приподобати ся бояринови Матвієву: заявляв ся особисто прихильним Московщині, намагав ся оправдати і усправедливити перед московською управою самого Дорошенка; його припустили до государя Олексія Михайловича а відтак випустили з Москви з зазивними грамотами до Дорошенка і до чигиринських козаків. Мазепа не поїхав до Дорошенка, а лишив ся у гетьмана

Самійловича і дістав дозвіл жити на східній боці Дніпра, разом з родиною своєю. Недовго опісля втерав він жінку.

Самійлович поручив Мазепі виховане дитин своїй, а в кілька літ надав йому уряд генерального осаула, найважнійший уряд по гетьманьстві.

В сім уряді, з поручення Самійловича, їздив Мазепа в Москву ще кілька разів і зміркував, що за володіння царівни Софії вся власть була в руках її любимця Голіцина, підлестив ся йому і нахилив його для себе. І перед ним, як перше перед Матвієвим, мабуть помагало Мазепі його виховане, зручність, приязність в поведженю. Голіцин і Матвієв оба належали до передових московських людей свого часу і були прихильні польсько-українським обичаям образованости, якими визначав ся Мазепа. Коли, по невдачній поході кримській, треба було звалити вину на кого-небудь, Голіцин звалив її на гетьмана Самійловича: йому відобрали гетьманьство, вислали на Сибір з громадою свояків і сторонників, синови його Григорию відрубали голову, а Мазепу вибрали гетьманом, найбільше задля того, що так хотіло ся прихильному до його Голіцину. Звичайно винують самого Мазепу о те, що він викопав яму під Самійловичем і готовив загубу чоловікови, котрого повинен був уважати своїм добродієм. Ми не знаємо, о скільки Мазепа брав участь в коромолах, що готовили ся против гетьмана Самійловича, і треба вдоволяти ся тільки припущеннями, тому й не маємо права видавати суду що до сего питання.

Уже давно на Україні вела ся суспільна боротьба між „значними“ козаками і черню; до перших належали заможні люди, що чванили ся родовим походженем і відзнакою від широких верств народу; чернь складала прості козаки, та до них після загальних симпатий линула вся верства поспільства т. є простого народу, що не входив у склад козаків, але добивав ся рівности з козаками. Всі старшини, орудуючи доходами з дїбр, приписаних в Україні до урядів, були в порівнаню багаті і конечно лічили ся до верстви значних; тим більше залічували себе до значних і держали ся їх інтересів люди, що відобрали польське виховане і мали, задля свого роду або з наданя, шляхотство. Гетьман, що прожив молодість у Польщі на дворі поль-

ського короля, був іменно з таких. Він прилюдно мав внести в козацьку суспільність, у котру вступив, сей польсько-шляхотський напрям, против котрого так ворогувала українська народна верства. Мазепа борзо виявив свої панські хитрощі і пішов у розлад з народними змаганнями. Се тим більше для його було конечне, що ділаючи в польсько-шляхотській душі він однак був приневолений так поступати, щоби заслужити собі прихильність московської управи і вдержати ся на добутім гетьманьстві. По якімсь часі (1696 р.) ті, що бачили з близька стан України, доносили в Москву, що Мазепа окружив ся Поляками, зложив з них в роді своєї гвардії компанійські полки, що він поблажає старшинам, що позволив старшинам повертати козаків у підданьство і відбирати в їх землі. Мазепа перший завів на Україні паньщину соб то обовязкову роботу, в додаток до данини, котру платили панхарі панам, на котрих землях жили. Мазепа строго заборонював посполитим людям вступати в козаки і сим стількож обурював на себе українську народну верству, скільки догоджував поглядам московської управи; ся бо не хотіла, щоби „тяглі“ (піддані) люди, котрих силувала управа платити дачки і відбувати всякі повинности, виступали із свого стану і переходили в козацтво, що яко стан воєнний користувало ся пільгами і привілеями. Як тільки осадив ся Мазепа на гетьманьстві, зараз приближив до себе свою родину. З ним було двох племянників, синів Мазепиних, сестер: Обидовський і Войнаровський. Мазепина мати, черниця Магдалина, стала наставницею київського фльорівського монастиря. Московська управа не тільки не приписувала у вину Мазепі його поступків, але для більшого захисту його особи перед народом післала йому полк стрільців. „Гетьман“, звіщає оден подорожний, що проїздив тоді Україну, „стрільцями сильний. без їх муржики давно би його спрятали, та стрільців боять ся, тому то він їм платить, ненастанно кормить і без їх і не поступить ся“.

Рахуючи на потужність Голіцина, Мазепа всіми способами намагав ся догадувати йому до тої пори, поки Петро в 1689 р. не позбув ся управи Софії і не заслал Голіцина на вигнане. Мазепа підчас переверту, що склав ся

в Москві, приїхав случайно в столицю, розуміє ся з наміром кланяти ся любимцеви, та дізнавши ся, що власть перемінила ся, постарав ся чим скорше розірвати звяз з давнішою управою і нахилити ся до нової. Се йому вдало ся. Мазепа просив в управи того, чого московська управа і домагала ся на Україні, н. пр. додатку військових людей, спису козаків і способів для погамованя народної бути. І Петрови особисто вмів приподобати ся Мазепа. Молодий цар полюбив його і з того часу вважав його щироприхильним своїм слугою.

За весь час двадцятилітнього гетьманства Мазепа в Україні проявила ся ненависть до його у підданих, і зазначувала ся то тими, то іншими змаганнями відобрати йому гетьманство. Чим довше держав Мазепа гетьманську булаву, тим більше привикав нарід український уважати його чоловіком польського духа, ворогом закоренілих козацьких змагань до рівности і загальної свободи; неприязнь для Мазепа стала передовсім виявляти ся, після українських навичок, доносами і підступами. В кінці 1689 р. явив ся в Польщі у короля Яна Собіського український чернець Соломон з письмом від Мазепа, в котрім український гетьман виявляв польському королеви бажане прилучити Україну знов до Польщі і спонукував знов розпочати вороговане з Московщиною. Зараз опісля приїхали з Запорожа до тогож короля посланці і представляли йому, щоби прийняв Запороже в підданство Польщі. На щасте від одного православного дворака, що жив на королівським дворі, про се й інше дізнав ся московський резидент, Волков, що жив у Варшаві, а від Волкова дізнали ся про се і в Москві. Король післав Соломона в Україну до гетьмана, без усякого письма з устним запевненем своєї ласки, а тимчасом дав тайне порученє львівському православному єпископови Йосифови Шумлянському, щоби зніс ся з Мазепою. Шумлянський вислав до Мазепа шляхтича Домарацького з письмом, і просив щоби гетьман України заявив через посланця, на яких услівях бажає вступити в підданство польській державі. Мазепа, діставши письмо Шумлянського, вислав шляхтича і письмо ним привезене у Москву; але Соломон дізнав ся про се задалегідь і не рішив ся вже являти ся у гетьмана, а вернув у Варшаву, та щоб, як то

кажуть, не вдарити перед Поляками лицем у болото, найняв на дорозі в коршмі якогось студента і підмовив його, щоби написав йому фальшиве письмо в імени Мазепа. Переписане на чисто се письмо Соломон сам підписав, наслідуючи характер письма Мазепа і поїхав у Варшаву, а нечисту рукопись забув взяти у студента. Скдало ся, що поки Соломон доїхав до Варшави, студент виговорив ся в коршмі про два талярі, що дістав їх за свою штуку від Соломона, і виявив тайну зібрану там п'яному товариству; його опісля увязнили і привели до короля. Студент до всего признав ся і предложив збережену у його нечисту рукопись уложеного в імени Мазепа письма. Коли Соломон прийшов до короля і подав йому письмо від гетьмана Мазепа, король, знав уже про все, велів закликати студента і довести Соломону його обману. Нечиста рукопись була під рукою; годі було випирати ся. Соломон до всего признав ся; його посадили у вязницю а потім на домагане московського резидента видали московській управі. В 1691 р. його привезли в Москву, відняли йому посвячене і під давним його світським іменем Семена Дротського вислали до гетьмана в Батурин. Там його покарали смертю. З усього видно, що сей Соломон був орудєм тайного шпигунства, що бажало навести підзор на Мазепа в Москві і приготувати йому упадок.

Та коли ще московська управа не мала в своїх руках Соломона, а домагала ся його виданя, в Києві підкинено безіменне письмо, в котрім остерегали московську управу «оть злого и перелестнаго Мазепа». Київський воевода вислав се письмо в Москву, а з Москви післали його просто до рук Мазепа з тою заміткою, щоби гетьман звістив: чи не може, після своєї догадки, зміркувати, хтоб міг уложити се письмо? Мазепа вказав, яко на голонних ворогів своїх, на бувшого гадяцького полковника Самійловича, на зятя Самійловича, князя Юрія Четвертинського, на бувшого переяславського полковника Дмитра Райча і на тодішнього переяславського полковника Леонтия Полуботка. На домагане гетьмана, вивезли відправленого гадяцького полковника з його майна, що було в лебединським повіті, привезли в Москву, а потім вислали в Сибір; там також вислали і Райча; Юрія Четвертин-

ського з жінкою і тещею переселили в Москву, а Леонтий Полуботок втратив полковничий уряд.

В Україні появився тепер новий, діяльніший ворог Мазепи і цілого панського стороництва. Се був канцелярист Петрик, жонатий з небогою генерального писаря Василя Кочубея, чоловік запобігливий, горячий і діяльний, бодай у перших часах. В 1691 р. він утік на Січ з важними письмами, вкраденими з військової канцелярії і підбурював січових козаків разом і проти гетьмана і проти московської влади. Слідуючого 1692 р. він утік у Крим і писав відсіля на Запороже, що наміряє, за прикладом Хмельницького, привести Кримців на Україну, підняти вес український нарід, вигубити жидів-арендаторів, усіх панів і богатих людей. Вість про таку думку дістала ся на Україну зараз і найшла прихильників; удатні люди пустилися до Петрика, хто позем, а хто водою. Мазепа вислав на Запороже козака Горбаченка з подарками тодішньому кошовому Гусакови — вговорювати його, щоби він не допускав Запорожців приставати до Петрика; тимчасом буря готова була зірвати ся не на Запорожу, а між городовим козацтвом в українських полках. „Ми думали“, говорили тоді Українці, „що по Богдані Хмельницькім християнський нарід не буде вже в підданстві; видимо, що противно тепер бідним людям гірше стало, як було за Ляхів. Перше підданих держала в себе тільки старшина, а тепер і такі, в котрих і батьки не мали підданих а їли свій зароблений хліб, силують людей, щоби їм возили сіно і дрова, топили печі та чистили стайні; Москаліж наших людей бють, крадуть малих дітей і відвозять у Москву“. Найбільш незносними здавали ся для народу „оранди“ — продаж горівки, віддана в руки жидам, з платою за то у військової скарб. Горбаченко дістав у Січі і потім, з гетьманського наказу, привіз у Москву договір, заключений Петриком з кримським ханом. З того договору видна була думка в Петрика визволити від чужоземців Україну обох сторін Дніпра (він назвав її київським і чернігівським князівством), і утворити з неї одну державу, під іменем українського князівства. Громадянам лишав до волі завести в себе таку управу, яка видасть ся їм відповідною. У своїм універсалі, зверненім найбільш до січових козаків, Петрик згадував про

варварства, заподіяні колись українському народови Поляками: „Чи не саджали вони братів наших на кіле, чи не паляли в прорубах, не обливали водою на морозі, чи не силували козацьких жінок варити в кипятку своїх дітей“? Та дорікаючи такою лютостю одним сусідам України, що перше орудували краєм, Петрик не лучче відносив ся до інших сусідів: „Ненависні монархи, посеред котрих ми живемо“, писав він, „як льви люті, пащи свої рознявши хочуть нас прогинути та є. вчинити своїми невільниками“. Він указував, що український нарід, віддаючи неприятеливі свої села і города палити, захищує собою Московське господарство, як стіною, а Москва з вдяки за то хоче взяти всіх Українців у вічну неволю: „Позволили нинішньому гетьманови роздавати старшинам майна, старшини позапигували собі і дітям своїм у вічне володінє наших братів і тільки-що в плуги їх не запрягають, а вже як хочуть, так і орудують ними, зовсім як невільниками своїми: Москва для того нашим старшинам се дозволила, щоби наші люди таким тяжким підданством втихомирили ся і замислам їх не противили ся. Коли наші люди від таких тягарів закріпощають ся, тоді Москва береги Самарі і Дніпра обсадить своїми людьми“. Очевидно Петрик хотів повторити майже буквально історію Богдана Хмельницького. Та події буквально не повтаряють ся. Хмельницькому дійсно вдало ся розпочати своє діло з Запорожа, а потім перенести його в сторону городових козаків. Петрикови же се ні троха не вдало ся, хоч Петрик пішов тоюж дорогою. Запорожці до його не пристали, крім ватаги запеклих горлорізів. В українських селах зворушив ся був простий нарід, посполита чернь. „Най тільки прийде Петрик з Запорожцями“, говорили мужики, „ми всі до його пристанемо, повбиваємо старшин і всіх жидів-арендаторів і всіх своїх панів, щоби не було панів на Україні, а щоби усі були козаками“. Так мабуть і сталось би, як би з Петриком явила ся, як з Хмельницьким, чимала запорожська сила воєнна. Та Петрик, не нахиливши Запорожців, прийшов на Україну тільки з самими Татарами, тай ті помагали йому не дуже радо. Коли Петрик прибув до пограничних городів над рікою Орелю, Татари, що з ним прийшли, зачули, що гетьман збирає полки і йде против їх; вони ли-

шили Петрика і втікли; за ними пішов і Петрик у Крим; а Мазепа так дешево позбувши ся грізної для його бурі, дістав з Москви подяку і дорогу собою шубу, що коштувала 800 рублів. Петрик ще який ся час непокоїв Мазепу своїми підбурюючими універсалами до українського народу, вказуючи між іншими на оранди яко на найважнійший тягар для народу. Мазепа, зміркував се і скликав у Батурині раду, завізвав на ню, крім полковників, чимало козаків і міщан і питав: чи можна знести оранди? По многих спорах рада рішила в виді проби на оден рік знести оранди і замінити дохід з їх побором від тих людей, що на основі всім рівно прислугуючого права стануть гнати горівку і удержувати шинки.

Весною 1694 р. зіхали ся знов на раду полкові старшини і знатні козацькі товариші; вони присудили зібрати по всіх селах і городах сходини і на них предложити всему народови питанє: чи мають бути оранди, чи ні? Таку загальну раду скликано по всім усюдам і нарід присудив: задля доходів лишити оранди по давньому, тому що в останні часи, як оранди були знесені і гроші збирано з горалень і шинків, повставали великі суперечки, а у військовім скарбі показав ся в порівнаню з давнійшим великий недобір.

Петрик не був страшний Мазепі; Петрик більше чванив ся і більше збирав ся діяти, як діяв; був у гетьмана ще оден противник, вельми діяльний і популярний, ворог усіх звязаних панським духом з Мазепиним гетьманством. Се був провідир козаків правобіч Дніпра, Семен Палій, що мав уряд хвастівського полковника.

Козацтво правобіч Дніпра занепало і звело ся, коли московська управа після упадку Дорошенка наказала пересилити людність на лівий берег. Правобережна Україна остала ся пустою і такою мала бути після мирного договору, зладженого між Польщею а Московщиною. Та за короля Яна Собіського повстала у самих Поляків гадка, щоби відновити козацтво з тоюж цілю, з якою воно первісно колись появило ся: для захисту Речи-Посполитої від Турків. Король, розпочав війну з Туреччиною, і став розсилати офіцерів з порученем, щоби збирали ріжнородних бурлак і організували з них козаків. Ян Собіський назначив в 1683 р. для відновлюваних козаків також гетьмана,

шляхтича Куницького. В сего Куницького показало ся козацького війська вже до осьми тисяч. З початком 1684 р. козацькі самовольці покарали смертю свого начальника і вибрали другого — Могилу, та тоді значна часть козаків з правого берега Дніпра відойшла під власть Самійловича і Могила прийняв під свою гетьманську власть не більше як дві тисячі людей. Мимо сего в 1685 р. король, добувши велику популярність своєю віденською побідою над Турками, нахилив польський сойм, щоби признав правим собом віднову козацького стану. Та ледво що новий закон уложено, а вже в Полісью і на Волині викликав він заколот і нелад. Одні шляхтичі і пани набирали людей в козаки, другі жалували ся і кричали, що нові козаки заводять бучі і нищать панські майна. В 1686 р. Могилу вже не було, а замість його появила ся ціла ватага всяких начальників відділових, з назвами полковників. Між тими були люди із шляхти і з простого народу: а між останніми був білоцерківський полковник Семен Іванович Палій, родом з города Борзни, лівобіч Дніпра. Спершу він утік з родини своєї на Запороже, а потім з ватагою сміливих людей прийшов з Запорожа в правобережну Україну, котру відступила Московщина Полякам. Місцем побиту свого вибрав Палій місточко Хвастів. Нечисленна тодішня людність правобережної України сильно перейняла ся козацьким духом, бажала загальної козацької волі, ненавиділа Поляків і Жидів; Палій більше як інші був прихильний сему напрямови і тому придбав собі любов народу. Його сердешною думкою було визволити правобічну Україну від Польщі і злучити її з останньою Україною, що була під властю Московщини. В тій цілі Палій кілька разів через Мазепу звертав ся до царя і просив прийняти його в підданство. Московська управа не хотіла заводити суперечку з Польщею і тому не потакувала виглядам Палія. Вона райала Палієви спершу піти в Запороже, яко в край, що не належав ні до Московщини, ні до Польщі, а відтіль уже після свого бажаня прийти в московські займища жити; та Палієви сего не хотіло ся: не сам він особисто бажав служити московському царєви, а хотів віддати під власть царя цілий той край, котрий перше віддав Хмельницький Московщині. Поляки якимсь способом успіли спіймати Палія і всадити під сто-

рожу в Немирові. Та Палій скоро визволив ся і прибув у свій Хвастів; тут він дізнав ся, що підчас його запертя в Немирові київський католицький єпископ, покликуючи ся на давню приналежність Хвастова до уряду католицького єпископа, заволодів сим місточком і навів там своїх ксьондзів. Палій повбивав усіх тих ксьондзів і з того часу був непримиримим ворогом Гюляків. Хвастів став гніздом утікачів, що приладжували повстанє в цілій Україні проти польських панів, пристановищем усіх бездомних, бідних і разом неспокійних; таких збирав около себе Палій від 1701 р. і підбурював їх проти Поляків. Тимчасом над правобережними козаками дальше були гетьмани, котрих потверджала королівська власть. В перших роках XVIII в. був таким гетьманом Самусь; він був другом Палія і з усіми своїми козаками був у неприязних відносинах до Поляків. Вони обвістили мужикам вічну свободу від панів; усіх мужиків взивали до зброї. Розпочала ся знов на Україні завзята боротьба панів з їх підданими. Шляхта зібрала ополченє і потерпіла пораженє. Дня 16 жовтня 1702 р. козаки заволоділи Бердичевом і заподіяли там різню між польськими войовниками, шляхтою і жидами; начальники ополчення повтікали. Після сеї події народне повстанє розповсюдило ся на Волині й Поділю. На Волині його скоро притлумив своєю діяльністю волинський каштелян Ледоховський, але на Поділю воно не могло так скоро і легко улягти ся, — там проводив зворушенням народом сам гетьман Самусь. Він узяв твердиню Немирів. Козаки замучили там усіх шляхтичів і жидів. Палій в тім самім часі заволодів Білою-Церквою. Повстанє над берегами Бога і Дністра росло на страх Полякам. Палено оселі панські, нищено їх майна; де тільки стрітили Поляка або жида — зараз мучили на смерть; міщани й селяни творили ватаги, називаючи себе козаками, а в своїх отаманів — полковниками. Поляки й жиди втікали юрбою; найшли ся й такі шляхтичі, що приставали до козаків і разом з ними ставали ворогами своїх братів. Польща була тоді зайнята війною із Швецією: трудно їй було скупити свої сили, щоби усунути нелад. Поляки стали просити царя Петра, щоби помагав приборкати Українців, і Петро казав післати від себе напоминаючу грамоту до Самуся і Палія. Грамоти

сі не зробили впливу; Самусь і Палій замічали московській управі, що не козаки а Поляки подали перші повід до неладу, тому що польські пани вельми гноблять своїх українських підданих. Тодішній великий коронний гетьман Єроним Любомирський став ряти панам, щоби брали ся мирних способів і зложили комісію, котраб вислухала жалоби козаків і щоби вдоволили тому, що покаже ся справедливим. Та багато інших панів хотіло навпаки крутих способів для згнобленя народного бунту: вони ряли способів для недостачі готових польських сил удати ся о поміч до кримського хана. На самого Любомирського кинули були підзор о зраду за його миролюбні ради. Діло скінчило ся тим, що начальником війська, котре мало погамувати народне зворушенє, назначили замість Любомирського польного гетьмана Сінявського, котрий все коромолував против йому. Сей проводир зібрав двірські відділи всяких панів і прилучив їх до польського війська, що загалом було в його тоді невелике. Козаки, надіявши лиха панам і жидам через 1702 рік, розійшли ся на зиму домів і не могли скоро зібрати ся: віддільні їх ватаги розсіяно без труду; Самуся розбили в Немирові; він втертяв сю твердиню і втік. Товариш Самуся, полковник Абазин, завзято відбивав ся від Поляків в Ладижині, але його спіймали і посадили на кіл. Ціле Поділе скоро приборкали; всіх полонених з оружєм саджали на кіл; усі місточка і села, що Полякам супротивляли ся, нищили до нащада; людий різали до ноги. Се нагнало такого страху іншим українським Подолянам, що вони стали втікати із свого краю: хто втікав у Молдавію, а хто до Палія на Україну. Почав ся опісля суд панів над непокірними підданими; щоби мали участь в повстаню, показало ся до дванадцять тисяч, але тих, котрих могли підозрівати о участь, було в пятеро або шестеро більше. За порадою Осипа Потоцького, київського воеводи, кождому з таких підозріних відрізували ухо. Деякі пани, користуючи ся своїм правом судити підданих, самі карали їх смертю, але були й такі пани, що самі захищали своїх мужиків перед судом управи, не допускали до слідства і говорили на уневіненє своїх мужиків, що їх втягнули у ворохобню інші мужики через обману: населенє в українських землях,

підвладних Польщі, було тоді невелике і тому то пани цїнили робочу силу. Сам Сїнявський покарав кількох смертю і оповістив помиловане для всіх, що на його зазив вернуть у свої домівки і по давному будуть слухати законних панів своїх. Втихомиривши нарід на Поділю, відійшов Сїнявський з військом своїм у Польщу, але дух ворохобні не був зразу зовсім пригашений; Самусь держав ся ще в Богуславі, хоч був уже для Поляків не дуже небезпечний, тому що невдачними своїми ділами і сумним виходом своєї боротьби з Поляками втеряв популярність у народі; за то Палій, що укріпив ся в Білій-Церкві і крім того володів цїлим київським Полісєм (північною частиною нинішньої київської губернії), став тепер справдешним проводирем народу. І Поляки і московський государ з підмогою Мазепи звертали ся до його і домагали ся, щоби віддав Полякам Білу-Церкву; Палій вималяв ся ріжними причинами, а між тим усе докучав Московщині просьбами, щоби прийняла його в підданство. Сам Мазепа дораджував цареві, щоби прийняв Палія. Та Петро не хотів задирати ся з Польщею, бо потребував підмоги Августа проти Шведів, і дальше домагав ся, щоби Палій видав Білу-Церкву Полякам. Палій упер ся.

Тоді Мазепа з царського наказу виступив на праву сторону Дніпра, як би йшов проти Шведів, і зачав закликати козацьких начальників. Прийшов до його Самусь і положив перед ним свої гетьманські знамена. Явив ся і Палій, та надіяв ся, що тепер на останку московський цар прийме його в підданство і сповнить ся давне його бажанє. Мазепа задержав Палія в своїм таборі на погляд по приятельськи, а тимчасом зносив ся з Головиним і запитував, що зробити з Палієм, котрий, як доносив Мазепа, підчас побиту в гетьманському таборі ненастанно пиячив. Головин казав раяти Палієви, щоби їхав у Москву, а коли він буде відмагати ся, то дізнати ся, — чи не є він прихильний ворогам Московщини, а як будуть докази такої прихильности, тоді його увязнити. Сьвідки на Палія зараз знайшли ся: якийся хвастівський жид сьвідчив, що Палій зносив ся з гетьманом Любомирським, що став тоді по стороні Карла XII, і Любомирський обіцяв Палієви прислати гроші від шведського короля. Сьвідоцтво орандаря-

жида потвердив сьвященик Гриць Корасевич. Мазепа, постоявши кільканайцять днів табором у місточку Паволочі, з кінцем липця 1704 р. перейшов у Бердичів і там запросив до себе Палія, підпоїв його і потім велів закувати і вислати в Батурин, де сторожа видала Палія разом з його пасербом московським властям. З царського наказу вислали його на вічне вигнанє в Єнісейск.

Так у злагоді з московською управою розправляв ся Мазепа з народними живлами на Україні, неприязними польсько-шляхотському напрямови. Московський цар щораз ласкавіший був для Мазепи і вважав його, одиноким зпоміж усіх бувших українських гетьманів, на котрого досміло могла спустити ся московська управа. Підчас добування Азова Мазепа захищав над Коломаком московські границі від Татар, а п'ятнайцять тисяч його козаків під начальством чернігівського полковника Лизогуба визначали ся під Азовом. За се найбільш з усіх винагородили цар самого Мазепу. Ще в 1696 р., після овладі Азова, цар бачив ся з ім у полковім городі слободських полків Острогожську і дістав від його в подарку турецьку шаблю з дорогоцінною оправою і щит на золотім ланцюгу, а за те гетьманови дарував шовкові матерії і соболеві футра. В 1700 р. государ настановив Мазепу лицарем основаного ордеру Андрея Первозданного. В 1703 р. Петро дарував йому Круницьку волость в Сївському повіті. В шведській війні брали участь козаки без Мазепи, під проводом інших начальників, а царську вдяку за їх діла дістав український гетьман. Щоби більше ласки придбати собі в государя, Мазепа у своїх доносах заодно жалував ся на несупокійний дух підвласних йому Українців, а найбільш коренив Западужців. В однім тільки розходив ся гетьман з царем: гетьман без перестану вважав можливим і хосенним повернути в підданство Московщини відступлену Польщі правобічну Україну; — Петро не піддавав ся таким радам, не хотів задирати ся з Польщею, але не сердив ся і на Мазепу за його ради, бо був певний, що гетьман дає їх з прихильности московській справі. В 1705 і 1706 р. Мазепа ходив з військом у польські займища, не вдіяв там нічого важного, але мав ще важний случай нахилити до себе царя і подарував йому 1000 коний, іменно під той час,

коли Петро потребував їх для війська. В 1707 р. цар велів Мазепі вернути з Польщі.

Трудно було кому-небудь обурити царя проти любимого гетьмана. Після закоренілого в Українців похопу до доносів, багато було таких, що бажали приготувати Мазепі дорогу до Многогрішного і Самійловича. Та з боязни за власну голову мало було скорих, щоби сунули ся з доносом до царя, котрий так вірив гетьманови. 1699 р. задумав був бунчучний товариш Данило Забіла, опираючи ся на захисті боярина Бориса Петровича Шереметева, явити ся в Москву, щоби обжалувати Мазепу о тайні зносини з ханом; справа скінчила ся тим, що доносчика самого вислали в Батурин до Мазепи: там Забілу віддали генеральному судови і він на тортурах виявив, що говорив про гетьманську зраду по пьяному без розуму і пам'яті. Його засудили на смерть, але Мазепа дарував йому жите і замінив смертну кару тяжкою досмертною в'язницею. В 1705 р. Мазепа мав случай показати Петрови неперечний доказ своєї вірности. Вибраний Карлом XII. на польського короля Станислав Лещинський стрібував вислати до Мазепи якогось Вольського з підмовою — щоби гетьмана нахилити на свою сторону. Та Мазепа прислав письмо Станислава до царя і жалував ся, що вороги обижають його, вважаючи здібним до зради свого государя. Після сеї події ще труднійше було кому-небудь відважити ся на донос, поки в 1707 р. найшов ся новий доносчик на Мазепу: се був оден з членів генеральної старшини, генеральний судя Василь Леонтиевич Кочубей.

Між гетьманом і Кочубеем була родинна неприязнь. У Кочубея було дві дочки: одна — Анна, що вийшла за Мазепиного небожа Обидовського і рано овдовіла, друга — Мотря, Мазепина хрещениця. Мазепа, яко вдовець, загадав засватати Мотрю. Родителі супротивили ся такому подружю, на котре не могли ніяк дозволити після церковних установ. Мати Мотринина, жінка гордовита і сварлива, стала опісля обходити ся строго із своєю дочкою і довела її до сего, що їй не стало терпеливості жити в батьківському домі, в Батурині, де її отець яко генеральний судя повинен був без перестану проживати. Мотря втікала до гетьмана. Мазепа не бажавши соромити дівчини, відслав

її назад родителям, хоч писав їй потім: „Нікого я ще на світі так не любив, як вас, і для мене було б щастям і втіхою, колиб ви приїхали і жили в мене; але я роздумав, який кінець може з того вийти, іменно при такій злісности вашої рідні: прийшлоб від Церкви неблагословенє, щоби разом не жити і деб я вас тоді дів. Мені було вас жаль, щоби ви опісля на мене не плакали“. Але положенє за-щоби ви опісля на мене не плакали“. Але положенє за-верненої в батьківський дім Мотрі стало ще гірше: мати мучила її жорстоким поводженєм; отець під сильним впливом жінки поступав у всім так, як вона хотіла. Родителі Мотринині жалували ся перед своїми знакомими, що гетьман оманив їх дочку і обезславив їх родину. Мотря тайно переписувала ся з Мазепою, жалувала ся на матір, називаючи її мучителькою. Мазепа потішав її, впевняв у своїй любови, але равав їй в крайному случаю іти в монастир. Кочубей писав Мазепі докори, а Мазепа відповідав йому: „Ти згадуєш про якийсь блуд; я не знаю і не розумію нічого; сам ти видно блудиш, слухаючи своєї гордої, лепетливої жінки, котру, як бачу, не вмієш доводити, лепетливої жінки, котру, як бачу, не вмієш доводити. Справедлива народна приповідка: „Де голова блудить, там хвіст рядить“. Жінка твоя, а не хто інший є причиною твоєї домашньої печали. Св'ята Варвара втікала від свого батька, та й не в гетьманський дім, а до пастирів у камінні щелини“.

З намови своєї жінки Кочубей глядів нагоди тим або іншим способом заповідати гетьманови лихо і прийшов на думку: уложити донос і обжалувати гетьмана о зраду. Спершу посередником для подання доносу вибрав якогось московського черця із Сівска, що вештав ся за милостинею по Україні. Його прийняв Кочубей у Батурині, накормив, обдарував, а він вислухав від Кочубея і від його жінки жалобу про се, як гетьман запросивши до себе в гості дочку Кочубея, свою хрещеницю, насилував її. Коли сей чернець відвідав у друге Кочубеїв, вони насамперед казали черцеві цілувати хрест на те, що збереже в тайні се, що вчує від їх, потім Кочубей сказав: „Гетьман хоче відпасти від Москви і пристати до Ляхів; іди в Москву і донеси про се бояринови Мусину-Пушкину“. Чернець виповнив порученє. Черця вислухали в Преображенському суді, але ніякої справи про зраду українського гетьмана не зачинали.

Минуло кілька місяців. Кочубеї, вбачаючи, що проба не вдала ся, стали глядіти інших доріг: вони порозуміли ся із свояком Кочубея, Іскрою, що був колись полковником полтавським. Не рішаючи ся сам розпочинати діла, Іскра услужив Кочубеєви тим тільки, що вислав полтавського попа Спаської церкви, Івана Сьвятайла, до свого приятеля, ахтирського полковника Хведора Осипова, щоби просив з їм побачити ся у важній государевій справі. Ахтирський полковник зїхав ся з Іскрою в своїй пасіці. „Я чув від Кочубея — сказав йому Іскра — що Мазепа злучив ся з Лещинським і наміряє зрадити царя а навіть гадає наставати на жите государя, думаючи, що цар приїде до його в Батурин“.

Ахтирський полковник звістив про се київського воеводу і зараз вислав у Москву письма від себе про вгадувану зраду гетьмана, між іншими письмо до царевича Олексія. Цар дізнав ся про все 10-го марця 1708 і в письмі власноручнім до Мазепи звістив про все гетьмана, сам впевняв, що нічому не вірить, уважає все, що чув, твором неприяної коромоли і підозривав миргородського полковника Апостола, котрий, як цареви було звісно, неприхильний був для гетьмана. Цар завчасу раяв гетьманови спіймати і закувати своїх ворогів. Тимчасом сам Кочубей, за радою попа Сьвятайла, вислав у Москву до царевича ще оден донос з вихрестом Янценком. Сей донос віддали в руки государя. Але й сему донові Петро не повірив і знов звістив гетьмана. Тоді гетьман просив царя через канцлера Головкина, щоби велів увязнити доносчиків, прислати їх у Київ, щоби судити їх в очах українського народу. Цар на се згодив ся. Кочубей був у своїх добрах в Диканці, коло Полтави. Гетьман вислав там козаків увязнити його й Іскру. Але Кочубей та Іскра дізнали ся про се задалегідь, втікли в ахтирський полк і сховали ся в місточку Красний-Кут під захист ахтирського полковника. Гетьман звістив про се канцлера Головкина, а Головкин вислав капітана Дубянського, щоби виглядів Кочубея, Іскру й Осипова, подякував їм в імени царським за вірність і завізав їх, щоби для обясненя поїхали в Смоленськ, надіючись царської ласки і нагороди. В тім самім часі Петро відсилав до Мазепи його генерального осаула Ско-

ропадського і обіцяв гетьманові, що доносчикам, яко клеветникам, не дасть віри і вони відберуть пригідну кару.

Доносчики завірили Головкину і поїхали. З Кочубеєм і Іскрою удав ся ахтирський полковник Хведір Осипів, піп Сьвятайло, сотник Петро Кованько, небіж Іскри, двох писарів і вісім слуг Кочубея й Іскри. З Білгорода провадило їх численне товариство, але так, щоби їм не видавало ся, що вони їдуть під сторожею. Дня 18 цвітня 1708 р. прибули вони у Витебск, де знаходила ся головна квартира государева.

На другий день після приїзду доносчиків стали їх випитувати царські міністри. Насамперед випитували ахтирського полковника Осипова. Він тільки переказував се, що йому оповідали, і не міг сказати нічого важного і нового до сеї справи. Опісля приступили до Кочубея і сей подав на письмі 33 статі¹⁾ доносу про всякі признаки, котрі, після думки доносчика, доказували зраду гетьмана Мазепи:

1) в 1706 р., в Миньску говорив йому гетьман на самоті, що княгиня Дольська, мати Вишневецьких, родичка Станислава Лещинського, впевняла його, що король Станислав бажає настановити Мазепу чернігівським князем і дарувати запорожському війську бажану волю.

2) В тім же році Мазепа погано відзивав ся про гетьмана польного литовського Огінського, що держав ся сторони московського государя.

3) Учувши, що король Август покинув Польщу і поїхав у Саксонію до шведського короля, Мазепа сказав: „От чого бояли ся, того не зякали ся“.

4) В 1707 р. почувши, що коло Пропійска побите царське військо, гетьман, стрітив ся на дорозі з Кочубеєм, питав його „тихимъ гласомъ“: чи справедлива се відомість?

5) В тім же році в себе в Батурині, за обідом, сказав, що дістав вість про поранене царського війська і потім сьміяв ся і говорив: „Судя плаче про се, але в його слези текуть“ (!), опісля пив за здоровле княгині Дольської.

¹⁾ Ми скоротили їх у двацять шість, позаяк останні відносять ся після зміслу до різних тут виложених, числом двацять шість.

6) В тиждень потім гетьман звів Кочубея, що від певних людей чув, неначеб то шведський король хотів іти на Москву і настановити там іншого государя, а на Київ піде король Станислав; Мазепа сказав при тім: „Я просив у царя війська для захисту Києва й України а він відмовив, і нам доведе ся мимоволі пристати до короля Станислава“.

7) Дня 17-го мая тогож року я просив дозволу віддати свою дочку за сина Чуйкевича, щоби слідууючої неділі справити весіле, а Мазепа сказав: „Як злучимо ся з Ляхами, тоді для твоєї дочки найде ся жених знатний шляхтич, тому що хоч би ми добровільно Ляхам не піддали ся, то вони нас завоюють“. І ми з Чуйкевичем на другий день потім рішили скоро звінчати наших дітей.

8) Дня 28-го мая сербський єпископ Рувим говорив, що гетьман журился і жалувал ся, що государ обтяжає його домаганем, щоби доставив йому коний.

9) Дня 29-го мая гетьман запросив недавно звінчану мою дочку в Гончарівку хрестити з ним дівчину жидівку і за обідом сказав їй: „Москва хоче взяти в тяжку неволю цілу Україну“.

10) Оден канцелярист писав записку, що в Києві єзуїт ксьондз Заленський говорив йому й іншим: „Ви, панове козаки, не бійте ся Шведів, котрі не на вас готовлять ся, а на Москву. Ніхто не знає, де огонь криє ся і тліє, а всі дізнають ся тоді, як вибухне пожар; тільки сей пожар не скоро погасне“. Мазепа в Києві веселился, гуляв при музиках разом з полковниками і всіх заохочував до веселости, а на другий день післав козака з гетьманськими письмами до ксьондза Заленського. Чогоб то йому зносити ся письменно з тим ксьондзом, колиб він не мав злого наміру?

11) Писар полтавський говорив свому небожови, що в Печерському мнастирі він приходив до гетьмана, а у гетьмана були зачинені двері і гетьманський слуга сказав: „Гетьман з полковниками читає гадацький договір гетьмана з Поляками“.

12) В грудні 1707 приїздив у Батурин Кикин і Мазепа зібрав около 300 людей узброєних компанійців. Мабуть

він се вдіяв почувши, що за Кикиним хоче приїхати в Батурин сам цар і Мазепа наміряв боронити ся і відстрілювати ся від царя.

13) На Різдво приїздив до гетьмана в Батурин ксьондз Заленський, і гетьманський писар Орлик проводив його тайно в гетьманський хутір біля села Бахмача, а ксьондз нічу приїздив бачити ся з Мазепою в Гончарівку.

14) Мазепа говорив, що хто би із старшин або полковників не пристав до його, того він засадить у вязницю на смерть без усякого помилювання: видно з того, що він має намір відорвати ся від царя і прилучити ся до Станислава.

15) Є в Полтаві козак Кондаченко; гетьман багато разів посилав його до ріжних кримських султанів і до самого хана з устними порученнями. Видно, що се чинив для того, щоби з часом мати Татар для своєї підмоги. І другого чоловіка, Биевського, посилав Мазепа в Крим і до білгородських Татар, та незвісно за чим.

16) Одного разу, коли був у моім домі і підгуляв, почав я пити за його здоровле, а Мазепа зітхнув і сказав: що мені за втіха, коли я жию не маючи ніякої поруки своєї ненарушимости і жду як віл обуха? — Потім обернувся до моєї жінки і став хвалити зрадників Виговського і Брюховецького: „Вони — говорив він — хотіли вибити ся з неволі, та злі люди їх до того не допустили, і ми хотілиб дальше дбати про свою ненарушимість і волю, та ще способів до того не маємо, а найбільше ще в наших нема згоди; от я і до твого чоловіка багато разів говорив про се, як би нам в будучині обезпечити і себе і тих, що після нас будуть жити, а чоловік твій мовчить, ніяким словом мені не поможе: і від нікого не маю помочи і нікому не можу звірити ся“.

17) Одного разу гетьман говорив полковникам так: „Може бути, ви думаєте, що я загадюю передати гетьманство Войнаровському; я сего не бажаю; вільно вам буде вибирати собі гетьманом кого схочете, а Войнаровський і без того в своїм вітцівським домі може проживати; яж вам готов і тепер відступити гетьманський уряд“. Йому на то сказали: „Не дай Боже, щоби ми сего бажали“. Тоді він повторив: Коли між вами є хтонебудь такий, що

міг би свою вітчину захищати, я тому уступлю; колиж ви на мені хочете лишити сей тягар, то звольте мене слухати і глядіти на мій привід: я вже пробував ханської дружби; мені був прихильний бувший хан Казин-Гирій; але його покинули; а теперішній зразу приязно відповідав на мої письма, та опісля послав я в Крим свого посла, але не діставав вже ніякої надії відтіля; здає ся, треба діло наше починати з іншого боку і доведе ся, умовивши ся і постановивши свій намір, брати ся за шаблі“.

18) Мазепа держить при собі слуг ляцького роду і вживає їх до посилок без указу царського, а се не годилось би.

19) Государ боронив виводити людей з лівого боку на правий, а гетьман указу не сповняє. З усіх гóродів і сіл люди переселяють ся на правий бік, і мати гетьмана, покійна ігуменя, переселила багато людей на слободи, що вона оснувала на другім боці Дніпра; тому люди лівобіч Дніпра приневолені з більшим против давного накладом, кормити кінні і піші полки і думають також перейти в Задніпряньщину.

20) На Коломацькій радї постановлено, щоби Українці й Москалі спорідняли ся, а гетьман до сего не допускає а Українці і Москалі щораз більше від себе віддалені і чужі.

21) Усі гóроди українські не укріплені і самий Батурин 20 літ стоїть без поправки. Люди кажуть, що так робить ся в тій ціли, щоби гóроди не змогли захищати ся.

22) Гетьман остерегає Запорожців, що цар хоче їх знищити, а коли прийшла вість, що Запорожці разом з Татарами збирають ся йти на слободські полки, Мазепа сказав тоді: „Най би сі ледащиці робили то, що збирають ся робити, а то вони тільки дратують!“

23) Одна близька Мазепі особа висловила ся про Татар: „Сих людей скоро нам буде треба“.

24) Львівський міщанин Русинович говорив, що возив до Мазепи письма від ріжних польських панів. Той же Русинович розповідав, що польський коронний гетьман Сінявський поручив йому сказати Мазепі, що государ не вдержить ся проти Шведів, а козаки, як будуть з ним

одностайне, то згинуть, а як будуть за Поляками, то лишать ся в цілости при своїх вільностях. „Я, — говорив Русинович — передав се гетьманови, а гетьман відповів: щоби тільки Бог дав мені сили і здоровле, котре ослабло; я прихильний панам Полякам; яб не був шляхтичом і сином коронної землі, як би не бажав добра польській короні. Виджу, що цар обидив Польщу, але й Україну він вельми обтяжив; сам я не знаю, що чинити з собою; як до чого прийде, не зможу вдержати козаків, коли вони забажають денебудь прихилитись“. Той сам Русинович говорив, що приїзжав у Київ міняти гроші міщанин львівський Гордон, шведський партизан, і Мазепа велів йому видати з військової скарбони в розміну 20.000 р. Русинович говорив, що всі Ляхи люблять гетьмана Мазепу і коли в Люблінї був вибір кóроля, то Сінявський й інші пани давали свої голоси, мабуть в надії, що Мазепа підможе грішми Річ-Посполиту. На останку пан Яблоновський, що перейшов на шведську сторону, часто говорив: „Ми надіємо ся на Вкраїну, тому що там є шляхта, наші брати“.

25) Гетьман орудує самовільно військовим скарбом, бере, скільки хоче, і дарує, кому хоче. Булоб доволі з його десяти гóродів гадяцького полку, з котрих ідуть йому всі доходи, крім того він орудує волостями і значними селами, а він бере собі значно більші доходи з порукавичних і орендових і тому орендарі стали продавати дорожше горівку. Перше, бувало, полковників вибирали вільними голосами, а тепер гетьман за полковничі місця бере хабарі. Вмер київський полковник Солонина, лишивши внуків і небожів. Гетьман відібрав у їх села і віддав своїй матері і по смерті генерального обозного Борковського, Мазепа підняв у його жінки і в малолітних дітей майно і присвоїв собі.

26) На останку Кочубей предложив українську думу, котру зложив Мазепа; Кочубей дістав її від якогось архімандрита, літ десять тому назад. Дума ся після заяви Кочубея доказувала непостійність гетьмана у вірности цареві.

З тих точок ясно можна бачити, що Кочубей явив ся без усяких правничих доказів і донос його безпристрастним людям не міг видати ся зовсім основним. Не дивно, що

після таких свідощів узяли Кочубея і його товаришів під сторожу а 21-го цвітня повели на тортури.

Іскру питали: чи не був донос з намови неприятельської? Іскра визнав, що неприятельської намови не було і він не знає про ніяку зраду гетьмана, а намовляв його подавати донос Кочубей через два роки, а коли Іскра вговорював Кочубея, щоби відступив від свого наміру, то Кочубей відповів, що готов умерти, тільки щоби обжалувати Мазепу. Іскрі дали десять кнутів. Потім взяли на тортури Кочубея а він не дожидаючи мук сказав: „Я на гетьмана написав донос, допустив ся ложи із злости, надіючи ся, що мені повірять без дальшого слідства; і на всіх осіб, про котрих писав у доносах, писав неправду“. Йому дали 5 кнутів.

Іскру ще раз взяли на тортури і дали 8 кнутів. Він ще раз висказав, що не знає про гетьмана нічого, крім вірности цареві.

Сотника Кованька переслухували на тортурах два рази; на його Кочубей у своїм доносі покликував ся яко на свідка в справах ксьондза Заленського. Кованько висказав, що Кочубей навчав його й обіцював царську ласку, а сам він, Кованько, нічого не знає про зраду гетьмана.

Цвітня 27-го Кочубей написав письмо до царя і вложив у своїм письмі справдешню причину своєї злости до Мазепи. Тут Кочубей розповів про се, що Мазепа після невдачного сватаня до його дочки, пірвав її нічю тайно, а потім вернув її родителям з Григорієм Аненковим і велів Кочубеєви такі слова переказати: „Не тільки дочку твою може гетьман силою взяти, але й жінку тобі може відібрати“. Опісля Мазепа зводив дочку Кочубея письмами, і чародійським дійством довів її до божевільности: „еже дщери моей възбѣситися и бѣгати, на отца и мать плевати“. Кочубей предложив жмуток писем Мазепи до Мотрини.

Піп Святайло, що писав донос, і тепер на тортурах висловив, що робив з приказу Кочубея, а сам нічого не знає про Мазепу.

Дня 30-го цвітня, після царського указу, всіх доносчиків перевели під сильною сторожею в Смоленськ

і веліли держати їх в оковах а не позваляли сходитись між собою, але 28. мая знов веліли їх привести у Вітебск.

Тоді Кочубея знов узяли на тортури і випитували: чи не було до його якоїнебудь посланки від Шведів, Поляків сторонництва Лещинського, Запорожців або Кримських Татар? Йому дали три кнути; Кочубей вимовив, що нічого не знає, ні з ким не мав ради і все він проти Мазепи вдіяв із своєї злости. Іскрі дали на тортурах 6 кнутів і допитували про те саме: Іскра як попередно заявив, що від нікого крім Кочубея не чув нічого лихого про Мазепу.

Такі самі питання задавали Святайлови і Кованькови; першому дали 20, другому 14 кнутів. Зберіг ся переказ, що переходив в уст до уст, що коли сотник і піп перебули тортури та лежали на помості під рогожиною, сотник сказав до попа: „Що, отче, солодкий московський кнут, чи не купитиб його до дому жінкам на гостинець?“ Мабуть він натякав на жінку Кочубея, котра вела перед в цілій сій справі. Святайло відповів: „О, щоб тебе, Петре... чи мало тобі спину списали?“

На закінчене переслухували Кочубея й Іскру про їх майно. Кочубей оповів про всі гроші, що мав, про довги на різних людях, коний і худобу в своїх добрах.

Цар велів Кочубея й Іскру перевести до Мазепи й укарати обох смертю перед усім Запорожським військом, попа Святайла і присланого перше від Кочубея з доносом черця заперти в Соловецький монастир, а сотника Кованька, писарів і слуг Кочубея й Іскри вислати в Архангельск і віддати в салдати.

Стольник Іван Веляминов-Зернов в супроводі салдатів повіз Кочубея й Іскру в Київ. Дорога їх вела водою від Смоленська Дніпром. Переступники були оковані. Дня 29. червця Веляминов-Зернов прибув у Київ і помістив осуджених у Новопечерській кріпости, а сам зараз після звістити про се гетьмана. Дня 7. липця гетьман був у таборі, розложеном за Білою-Церквою, в місточку Борщівці; він після відтам у Київ бунчучного товариша Максимовича із сотнею козаків і з ним драгонського поручника Алимова з сотнею драгонів. Веляминов-Зернов додав до сего відділу присланого від Мазепи ще салдатів, що взяв у київського воеводи, і повіз осуджених в гетьманський

табор. Дня 12. липця перед усею генеральною старшиною він видав переступників гетьманови і подав йому царську грамоту. Кочубея знов стали допитувати про його майно і він до давних заяв додав ще звістку про деякі цінні речі, що в його були.

Вранці 14. липця при великім зборі козаків і українського народу Кочубеєви й Іскрі відрубали голови. Тіла їх лежали на показ народови, поки не скінчила ся служба божа, а потім їх положили в домовини і відвезли в Київ. Там похоронили їх 17. липця в дворі Печерського монастиря, біля трапезної церкви.

Жінку Кочубея ще раніше, як Кочубей був у Витебску, взяв післанець Мазепи, гадяцький полковник Трощинський, разом з дітьми, невісткою, жінкою сина єї Василя, в Диканці і привіз у Батурин, в старий двір свого чоловіка, а невістку з наказу Мазепи пустили до єї родителів, у котрих тоді був і єї чоловік. Жінку Кочубеєву держали якийсь час під строгою сторожею; після казні чоловіка випустили її.

Петро був глибоко переконаний про вірність Мазепи для його і думав певно, що вчинив строге, але зовсім справедливе діло, покаравши смертю доносчиків, котрі намагали ся обрехати перед царем його вірного і певного слугу.

Минуло літо; приближалась осінь. Цар зачув, що Карло XII. звернув на полудне і приближає ся до України. Задля сеї чутки видав Петро приказ, щоби гетьман ішов і злучив ся з московськими військами і щоби козацька кінниця прослідувала неприятеля з заду і нападала на його табор. Самого гетьмана цар бажав бачити начальником сеї кінниці підчас єї воєнних дій. Мазепа хотів ухилити ся від такого поручення і в письмі своїм до царя жалував ся: „на подагричн्या и хираргичн्या припадки“; страшні болі не позваляють йому їхати верхом. Та Мазепа крім того написав цареви таку замітку: „Если, я особою моею гетманскою, оставя Украину, удаюсь, то вельми опасаюсь, дабы по сіе время внутреннее между здѣшнимъ непостояннымъ и малодушнымъ народомъ не произошло возмущение“. Мазепа давав такий відзив про весь український нарід: „Я. у здѣшнихъ не только мало, но и никого такъ вѣрнаго не имѣю, который бы сердцемъ и душою, вѣрнѣ

и радѣтельнѣ вашему царскому величеству по сей случай служилъ“. Се було сказано в такт з тодішними поглядами Петра, котрий також сам бояв ся, щоби проклямації Карла XII., що розходили ся по Україні, не зворушили там людей. У жовтні Карло вже зближав ся до займищ України; Шереметев і Меншиков з московським військом находили ся недалеко Стародуба, готові стрічати неприятеля, що йшов на Україну. Сам Петро, після побіди під Лїсним, готовив ся іти до своєї армії. Головкин з царського приказу наглив на гетьмана письмами, спонукуючи йти до Стародуба з своїми козаками, щоби злучити ся з царськими силами. Мазепа ще раз хотів вимовити ся: „хираргичною и головною болѣзнью и многодѣльствиемъ“, а найбільш указував на небезпеку зворушення в Україні. „Вже тепер, писав він до Меншикова, по гóрoдах ходять великими ватагами п'яниці, мужики по коршмах з оружем, горівку беруть насильно, бочки рубають і людей вбивають. З Лубен пишуть, що там гільтаї, напивши ся насильно взятою горівкою вбили на смерть орендаря і старшину трохи не забили. Зворушенє прокидає ся в полтавським, гадяцьким, лубенським, миргородським, прилуцьким, переяславським полку... Стародубський полковник пише, що в Стародубі шевці й кравці і весь чорний нарід напали на дім тамошнього вїта з киями, відбили погреб, забрали закопані в землі вина і в інших дворах позабирали бочки з горівкою і попивши ся побили на смерть пятьдесят жидів. У Мглині сотника били на смерть і три дні у в'язниці держали: колиб товариші, козаки його сотні, не визволили його, то він би живий не остав; орендарів хотіли поубивати та вони в ліс повтікали. В чернігівському полку син генерального осаула на силу втік від самовольців нічу з своїм майном... В Гадячі гільтаї й п'яниці напали на мій замок і хотіли забити мого управника і розграбувати мої достатки, та міщани не допустили. З усіх усюдів пише до мене городова старшина і просить помочи проти бунтівників. На берегах Дніпрових снують ся шайки, одна в 800, друга в 1000 людей, — все то українські люди, а найбільш Донці. Над одною шайкою отаманом Перебий-Ніс, а над другою Молодець. Бурлаки як вода пливуть до їх з усіх усюдів і як я з військом віддалю ся в стародубський полк,

то треба бояти ся, щоби сі ледащиці знеобачка не напали на гóроди. Та й із сторони Січи годі сказати, щоби було безпечно. З тої то причини полковники і старшина полкова з сотниками не бажають походу на Стародуб і хоч явно мені в очи не противлять ся монаршому указови, та поза очи нарікають на мене, що я веду їх в Стародубівщину на крайне занапашчене їх жінок, дітий і достатків. Коли й тепер, як я в Україні з військом, бурлаки і чернь починають бунти, то щож тоді, коли я віддаю ся з військом? зачнуть чесних і богатих людей і достатки їх грабити. Чи буде се корисно для справи його царської милости?"

Діставши таке письмо Мазепи, генерали і міністри зложили раду і рішили, щоби гетьман назначив замість себе наказного гетьмана для захисту внутрішньої України, а сам най би таки йшов до головної армії.

Мазепі треба було на щонебудь рішати ся; або бути вірним цареві і прилучити ся до московського війська, або перейти на сторону шведського короля. В Україні що до зради були троха інші погляди від тих, які виробили ся опісля, коли сей край тісніше злучив ся з Московщиною. Край прилучив ся в порівнаню ще недавно. Українці ще не привикли вважати Московщину такою самою вітчиною, як і свою Україну. Простий нарід — поспільство, правда, линув до монархічної влади, та се для того, що надіяв ся в ній найти підпору проти старшини і загалом знатного козацтва. Позаяк між народом об'явив ся давний напрям до козакованя, то почували в монархічній владі засновок усіх зрівнуючий; тому все, як тільки в Україні старшини стали задумувати щонебудь в розлад з монархічною владою, можна було надіяти ся, що поспільство стане по стороні останній. У всіх знатних закоринив ся такий погляд, що український нарід сам по собі, а московський також сам по собі і при всіх обставинах Українець повинен іти там, де йому лучче, хоч би від того Москалеви було гірше. Вже давно бояли ся, що Москва рано чи пізно викоринить козацтво, нарушить так звані українські права і вільности і подбає зрівнати Україну з своїми московськими краями. Зелізна рука Петра давала ся вже чути в Україні, хоч реформаторські наміри царя явно не налягали на сей край. Питане про се, що іменно спонукало

Мазепу перейти на сторону Карла, розбирали історики багато разів, і в наших часах виробила ся думка, що перехід Мазепи наступив знечевя, задля такого положеня, в котрім гетьманови приходило ся вибирати се або інше. Коли й перше, в поривах досади на Москву, снувала ся по його голові, як і по головах старшин, гадка про союз з Карлом, то гадка ся ледво здійснилась би, як би сам Карло, своїм походом в Україну, не дав їй підмоги.

Карло йшов на Україну з великими надіями. Мазепа вступив з їм в тайний договір і його тайна присилка до короля, щоби йшов скорше, була, як говорили, причиною наглого звороту королівського. Ні Петро, ні його державники, ніяк не сподівали ся зради тодішнього українського гетьмана, що був одним з найлюбійших і найприятнійших людей свого государя. Петро цїнив його розум, образованє, прихильність царським поглядам, надавав йому богатства й відзнаки. Мазепа був другим, що дістав оснований Петром орден Андрея. Однак в тодішнім положеню України була природною така поява. Від часів Богдана Хмельницького сей край ненастанно хитав ся.

Уступаючи тяжким обставинам Українець мимовільно хияв голову то перед Ляхом, то перед Москалем, то перед Турком, а в душі не любив нікого з їх: його заповітним бажанєм було прогнати їх усіх від себе і жити дома на своїй волі. Се тимчасом було неможливе не тільки задля обставин зверхних, що впливали на Україну, але задля внутрішнього безладу, що спиняв усі замисли і напрями звернути ся до одної мети. Козацькі старшини і загалом люди, в котрих овид політичних поглядів був ширший, як у простолюдців, перейняли ся були зовсім іншими поглядами, як погляди Москалів. Вони причували, що московська самодержавна власть наважить ся на то, що в Україні звало ся козацькою волею. Вже з боку московських важних людей зловіщо натякали, що конечно треба поставити Україну на московський взорець. З приводу будованя печерської твердині в Києві, стали відривати козаків від господарських робіт і гонити на земляні роботи, а московські вояки, що заливали Україну, обходили ся з Українцями гордо і люто. Мазепа був чоловіком свого часу; для його поставленого на чолі влади в своїм краю,

независимість України повинна була стати ідеалом. Позаяк годі було добити ся сего ідеалу, то він разом з своїми земляками міг тільки потай зітхати, а перед Москалями видавав ся вірним слугою свого царя. Аж тут явила ся покуса і надія добити ся бажаної мети. Вже не раз польські сторонники шведського короля піддавали Мазепі спокусливі пропозиції; він їх відсував, тому що не надіяв ся успіху. Але коли противник Карла і союзник Петра, польський король Август, втерав корону, і Петрови довело ся тепер самому без союзників бороти ся з витязем-суперником, коли Петро готовив ся вже не розширяти займища свого господарства, а захищати його середину від неприятельського нападу, — Мазепа заманив ся надією, що в теперішнім повороті воєнних обставин перемога буде по стороні шведського короля, а як Україна буде завзято стояти за Московщиною, то Карло відбере її від Московщини і віддасть Польщі, а тому здавало ся розумним ділом заздалегідь стати на бік Карла з тою умовою, щоби після розправи з Петром Україну признали самостійною незалежною державою. В тім розуміню став Мазепа вести тайні переговори, та все ще вагав ся і не відкривав своєї думки нікому, крім найблизших.

Все ще вимагав ся він від домагань московської управи своїми „хираргическими и подагрическими припадками“, але дальше годі було викручувати ся, коли опісля, як переслали гетьманови рішення наради, Меншиков написав йому, що потребує з ним бачити ся задля поради. Мазепа завізав на раду обозного Ломиковського, генерального писаря Орлика й інших старшин і полковників і питав, що має діяти. „Не їдь“, сказав йому Ломиковський, „інакше ти і себе і нас і цілу Україну погубиш! Ми вже стільки разів просили тебе: посилає до Карла, а ти все зводікаєш і неначе спав; тепер — ось військо московські війшли в Україну на загальне знищення і пролив крови, і Шведи вже під носом. Не відомо, чого зводікаєш“. — „Ви мені не радите, а тільки про мене балакаєте. Чорт вас бери!“ сказав Мазепа розлютивши ся: „ось я возьму Орлика і поїду з ним до двору його царської милости, а ви собі тут хоч пропадайте!“ Однак за хвилину Мазепа змяк і ласкаво спитав старшину: „Чи посылати до короля,

чи ні?“ — „Як не посылати, давно пора!“ відповіли йому. Тоді Мазепа поручив Орликови написати по латинськи інструкцію посольства до шведського міністра графа Піпера. Мазепа в сій інструкції заявляв радість задля приходу Карла XII. на Україну, просив помочи і визволення всего українського народу від тяжкого московського ярма і обіцяв для шведського війська зладити пороми на Десні, коло Макошинської пристани. Сю інструкцію повіз з наказу Мазепи управник його Шептаківської волости Бистрицький, свояк Мазепи і виправив ся в шведську армію разом з полоненим Шведом, котрого післали при нім яко перекладчика. Тимчасом післав Мазепа до Меншикова свого небожа Войнаровського звістити царського любимця, що він смертно хорий і відїжджає з Батурина в Борзну, де хоче прийняти маслосвященство від київського архієрея. Меншиков доставши таку вість увідомив про се царя. „Жаль такого доброго чоловіка, як Бог не зменшить його хвороби, писав він, а про хворобу свою звіщає, що від хираргічних і подагричних болів приключила ся йому придибка“.!) Тимчасом сам Меншиков рішив ся їхати до гетьмана в Борзну.

Мазепа був у Борзні. Жовтня 21-го Бистрицький повернув із шведського табору і прибув до гетьмана звістити, що слідом за ним на другий день має прибути над Десну шведське військо. За Бистрицьким явив ся в Борзні Войнаровський, що втік нічю від Меншикова: він звіщав гетьману, що Меншиков їде в Борзну побачити ся з умираючим гетьманом. Мазепа не дожидав Меншикова і пізно вечером пігнав у Батурина. На другий день Мазепа з Батурина пустив ся в Короб, а на третій 24 жовтня вранці переправив ся за Десну і поїхав до короля з відділом 1500 людей; з ним були старшини, кілька полковників, сотників і знатного товариства. В селі Бахмачі Мазепа присягнув перед ними, що прийняв протекцію шведського короля не задля якоїнебудь приватної своєї користи, а для добра всеї української вітчизни і всего козацтва. З свого боку старшини і всі там присутні козаки знатні

1) Епілепсія.

присягнули, що приймають протекцію шведського короля і будуть вірні і послухні волі гетьмана.

Меншиков не встиг доїхати до Борзни, як стрітив на дорозі московського полковника Анненкова, що був при гетьмані, і дізнав ся від його, що Мазепа поїхав у Батурин. Меншиков завернув у Батурин і побачив, що по стінах батуринського замку стояли оружні люди; міст був розібраний. Меншиков посилав в Батурин Анненкова за обясненнями, але Анненкова не пускають. Меншиков їде в Короб, думає там застати гетьмана, але на дорозі довідує ся, що Мазепа поїхав за Десну. Аж тут стала Меншикову відкривати ся тайна і він зрозумів, чому від його нічю утік Войнаровський; тайна та почала розясняти ся, як до Меншикова приїхали з ближших міст сотники і просили, щоби їх захищав від Мазепи, котрий віддав ся неприятелеви.

Жовтня 26-го з Макошина, де була переправа на Десні, Меншиков звістив про поступок Мазепи царя, що був з військом у селі Погребках, також над Десною. Сумна вість про зраду вельми поразила Петра своєю несподіванкою. Цар зараз післав до Меншикова приказ укріпляти військом переправу на Десні, щоби не допускати козаків іти за Мазепою, і 28-го жовтня написав до всего українського народу маніфест, звіщаючи про зраду гетьмана, підняту, як сказано в маніфесті, для того, „щоби українську землю закріпостити під польське панованє і церкви божі і сьвяті монастирі віддати в унію“; генеральній і полковій старшині велів зїзджати ся в гóрод Глухів для вибору вільними голосами нового гетьмана. На останку маніфест звіщає, що Петро зносить всі податки, наложені бувшим гетьманом на український нарід, ось такими словами: „Ні оден нарід під сонцем такими свободами і правілями й пільгами похвалити ся не може, як нарід український, бо не кажемо ні одного шага з його брати в наш скарб у цілій Україні“.

Але й Мазепа з свого боку намагав ся вплинути на Українців. Дня 30-го жовтня вислав він до стародубського полковника Скоропадського грамоту з виложенем причин, що наклонили його перейти на сторону Карла XII. „Московська потенция вже давно має лукаві наміри проти нас,

а в останніх часах стала відбирати в свої руки українські гóроди, виганяти з їх ограблених і доведених до бідности людей і заселяти своїми військами. Я мав від приятелів тайну осторогу, та й сам ясно бачу, що ворог хоче нас, гетьмана, всю старшину, полковників і всю військову старшину зтягнути в свою тиранську неволю, викоринити імя запорожське і повернути всіх у драгони і салдати, а весь український нарід закріпостити у вічній неволі. З такими намірами Меншиков і Голіцин поспішали з своїм військом і запрашали старшину до московських таборів. Я дізнав ся про се і зрозумів, що безсильна і невойовнича московська потенция, утікаючи все перед непоборимими військами шведськими, вступила до нас не задля того, щоби нас боронити від Шведів, але щоби огнем, грабованем і убийством нас нищити. І ось за згодою всеї старшини ми рішили ся віддати ся в протекцію шведського короля в надії, що він оборонить нас від московського тиранського ярма і не тільки нам верне права нашої волі, але ще й умножить і розширить; в сїм його милість впевнив нас своїм невідмінним словом королівським і даною на письмі обезпекою“. На останку Мазепа взивав Скоропадського пошукати з ним одностайне, викоринити московську залогоу в Стародубі, а колиб сего не було можна, то вибирати ся в Батурин, щоби не попасти ся в московські руки.

Зараз по розісланю царського маніфесту про вибір нового гетьмана, Меншиков виправив ся з корпусом війська до Батурина, Мазепиної столиці, де заперли ся найзавзятійші сторонники Мазепині. Начальниками залогоу батуринської були: полковник компанійців Чечел, осаул Кенігсег, полтавський полковник Герцик і якийсь сотник Дмитро. Меншиков підступив під Батурин, вислав у гóрод сотника Маркевича і завізвав здати ся. Черел, до котрого привели Маркевича, сказав, що вони не піддають ся без указу свого гетьмана. Слідом за Маркевичем вплив чайкою на ріці Сеймі київський воевода, князь Дмитро Голіцин. Чечел вислав до його післанців, а коли Голіцин став їх намавляти, завзяті Мазепинці стали зо стін глузувати і стріляти. Тоді велів Меншиков війську переправляти ся і ставити мости. В ночі обложенці прислали до Меншикова знов посольство; воно впевняло московського начальника,

що обложенці стають вірні царській милости і готові пустити його війська в замок, але просять тридневого речинця. Меншиков догадав ся, що се хитрощі. Зрадники міркували, що до їх прийдуть Шведи на поміч. Меншиков дав ім речинець тільки до ранку. О 6-ій годині на другий ранок Меншиков зробив приступ і наказав убивати в замку всіх без різниці, не виймаючи й хлопят, але лишати живими начальників, щоб їх покарати смертю. Все майно Батуринців віддавано заздальгидь салдатам, тільки оружие мало дістати ся скарбови. В двох годинах усе скінчили: гетьманський дворець, служба і двори старшин — все замінили в попіл. Усіх живих убили. Кенігсега взяли тяжко раненого в полон; Чечел утік, але його спіймали в близькім селі козаки і завезли до Меншикова.

Дня 6-го листопада зіхало ся в Глухів духовенство, між ним київський митрополит і два архієреї: чернігівський Іван Максимович і переяславський Захар Корнилович; було чотири полковники, що остали вірними: стародубський — Іван Скоропадський, чернігівський — Павло Полуботок, переяславський Томара і ніжинський — Журавовський; вони прибули з сотниками і козаками своїх полків. Після попередньої молитви боярин князь Григорий Федорович Довгорукий відкрив вибір гетьмана старинним звичаєм, збереженим з часів прилуки України до Московщини. Присутна там старшина предложила в гетьмани Скоропадського, знаючи, що се любі цареві настановити його гетьманом. Скоропадський, давним козацьким обичаєм, відмагав ся, признавав себе негідним такої пошани, вимагав ся своєю старостю і радив вибрати гетьманом молодого і заслуженого чоловіка. Багато козаків тодіж указало на Полуботка, а зараз потім були приневолені покинути намір вибрати сего чоловіка, тому що Петро не потвердив би його, відозвавши ся перед тим про Полуботка такими словами: „Він вельми хитрий і може зрівнати ся з Мазепою“. Так вибрали Скоропадського. По виборі він присягнув у церкві, а потім відобрав привіт від царя і вельмож. В кілька днів по виборі, 12 листопада, в соборній Троїцькій церкві по літургії і соборнім молебні, відбув ся обряд проклятя Мазепи, уложений мабуть самим Петром. Духовенство відспівало над портретом Мазепи,

украшеним орденом Андрея Первозванного, тричі анатему його імени. Як відбуло ся прокляте, кат потягнув мотузом по улиці портрет і повісив на шибениці. На другий день після того укарали смертю Чечела й інших Мазепинців, взятих у Батурині. Духовенство розпорядило, щоби по всій Україні на церковних дверях прибіта була заява, що Мазепу з усіми його однодумцями, що пристали до ворогів, вилучили з Церкви і прокляли. Українські архієреї грозили такою самою вилукою з Церкви і від причащення сьв. тайн усім тим, що заявлять нахил до зради або пристануть до неприятеля.

З тих полковників, що пристали до Мазепи, відступили Шведів з кінцем листопада миргородський полковник Данило Павлович Апостол і компанійський полковник Гнат Галаган. Апостол жив здавна в неприязни з Мазепою; перед зрадою він, як видно, помирился з гетьманом, разом з їм перейшов до Шведів, а тепер явив ся до царя Петра з устною заявою від Мазепи послужити цареві, користуючи ся своїм теперішнім положенєм. Із збереженої відповіді Головкина можна судити, що Апостол привіз від Мазепи навіть заяву, що доставить в московські руки „звісну, головну особу“, розуміючи відай під тою особою Карла XII. Не відомо, чи справді послав Мазепа таку заяву; мабуть Апостол сам се видумав. За Апостолом і Галаган прийшов з такою устною заявою. Його представили самому Петрови в Лебедині, де була перенесена головна квартира. „Як, і ти з Мазепою мене зрадив і втік“? спитав його Петро. — „Я не втік“, відповів Петро, „але завинив тим, що допустив Мазепу себе обманути. Я з наказу йшов з своїм полком, думаючи, що веду його проти неприятеля і вже перед лицем неприятельського війська дізнав ся, куди мене ведуть. Мене присилували присягнути на вірну службу шведському королеви, але присяга вимушена тільки на словах: як тільки неприятель перестав нас наглядати, так я і втік служити свому государеві! Твоя воля; прости і позволь умерти в твоїй службі“. — „Прощаю“, сказав Петро, „гляди тільки, не зроби зо мною такого жарту як з Карлом“.

Український нарід рішучо не пристав до замислу свого старого гетьмана і зовсім не був йому прихильний.

Інтереси простонародної верстви були противні інтересам старшин і загалом знатних людей козацької суспільности. Сї останні розуміли волю в таким змислі, щоби привілейована верства, в роді польської шляхти, орудувала цілим краєм і користувала ся єї економічними силами коштом останнього народу — так званої черни, а простонародна громада хотіла повної рівности, загального козацтва. Ледво що рознесла ся по Україні вість, що чужосторонці приближили ся до границь українських і гетьман зо старшиною переходить на їх сторону, нарід зворушив ся, став збирати ся ватагами, нападати на чиновних людей, на поміщиків, грабити богатих купців, убивати жидів і Мазепа, що загадав із старшиною придбати для України независимости і волі, до неї зачинає добивати ся грабованем і розправою над знатними і богатими людьми. Ті, котрі були козаками і визначали ся правами особистими і багацькими від посполитих людей або черни, мабуть пішлиб за своїм проводирем, як би у Карла були більші сили, а в Петра було їх мало. Вийшло на відворот: козаки дізнали ся, що Карло прийшов з малим військом і трудно було йому доповняти його з далекого свого краю, а Петро явив ся з військом, що в двоє переходило сили його суперника; військо Петра безперестанно більшало і готове було немилосердно нищити Україну, як козаки стануть показувати нахил до Шведів.

Задля сих обставин за Мазепою перейшли до неприятеля тільки старшини, але й з тих чимало повтікало від його, як тільки дізнали ся, що надія на шведського короля плоха і що Карло, колиб навіть хотів, не міг придбати для України независимости. Таким робом в 1709 р. повтікали від Мазепа: генеральний судя Чуйкевич, генеральний осаул Дмитро Максимович, лубенський полковник Зеленський, Кожуховський, Андріяш, Покотило, Гамалія, Невінчаний, Лизогуб, Григорович, Сулима. Хоч вони явили ся вже після речинця, визначеного Петром для помилованя, і ясно було, що відвернули ся від шведського короля аж тоді, як побачили, що він справу програв, то Петро не карав їх смертю, а замінив сю кару на вигнане в Сибір. Зато Петро згадав про Палія і велів його привезти з Сибіру. Палій брав опісля участь в полтавській битві, хоч старість

і тяжке вигнане вчинили його так немічним, що він без помочи інших не міг сісти на коня. Також помилував Петро вдову і діти казенного Кочубея. Дня 15. грудня 1708 р. новий гетьман Іван Скоропадський велів звернути вдові Кочубеєвій Любі, родом Жук, і дітям єї всі села, в полках полтавським, ніжинським і стародубським і оден хутір правобіч Дніпра, що були власністю покійного генерального суді.¹⁾ Мазепі було не зовсім гаразд у шведського короля: Українці замість того, щоби стрічати Шведів яко спасителів з московської неволі, на кождім кроку супротивляли ся їм; не тільки козаки, що творили стан военний, але й посполиті люди збирали ся ватагами, нападали на шведські відділи, ловили і віддавали цареві післанців, що їздили по краю з ворушливими завізваннями Карла XII. і Мазепа. Се приписували Мазепі, стали підозривати, що й сам гетьман при нагоді втіче від їх і подбає о царське прощенє. Мазепу держали Шведи неначеб під сторожею для його самого незамітною, тоді як заманені ним Українці оден за другим утікали з шведського табору. Тільки Запорожці робили виїмку; вони прийшли до Карла в 3000 людей, під проводом свого кошового Кості Гордієнка, і з першого разу поразили Шведів своїм бурлацтвом і дикостю: коли в перший раз їх завізвали до палатки Мазепа на обід, то попили ся плюгаво і почали тягнути з стола посуду. Хтось замітив їм, що не личить так грабувати. Запорожці за сю замітку зараз і зарізали незручного мораліста.

Шведи добачили для себе мало хісна з переходу Мазепа на їх сторону. Цілу зиму і весну вони пробували в Україні і втерпіли багато пригод. Цар стояв у Лебедині. Карло заняв Ромни з великими втратами, взяв Гадяч, а потім знов втеряв Ромни. Наступили такі страшні морози, яких не затирили на Україні діди й прадіди. Птахи замерзали, літаючи по воздуху. Вояки відморожували собі руки й ноги. Шведи терпіли більше від Москалів, бо були

¹⁾ Вдові і дітям Іскри не дістала ся тоді ніяка ласка: про його неначеб забули. Одно столітє пізнійше, нащадки Іскри ремствували на управу, що нагородила щедро одного тільки Кочубея а не звернула уваги на другу особу, що однаково з Кочубеем потерпіла за вірність цареві.

лекше одіті; се вменшало сили Карла, а сили Петра більшали прихожими новобранцями.

З початком 1709 р. Шведи взяли містечко Веприк і тим закінчили ся їх успіхи. Петро почув, що Карло підбурює Турків проти Московщини і сам думає йти на Вороніж. Се спонукало Петра лишити військо і поїхати у Вороніж, де побудував кораблі та приладив усе, що треба, і вернув у маю степами до війська через Харків.

Тимчасом, як не було Петра, воєнні справи з Шведами вели ся дальше; дві стички під Красним-Кутом і Рашівкою, хоч досить кроваві, не мали важних наслідків, але дуже важною була розправа з Запорожцями. Кошовий Костя Гордієнко, приставши до Мазепи, заманув ціле товариство; Запорожці знеславили присланих до їх царських стольників, котрі привезли милостиву царську грамоту, гроший на військо і в подарок старшинам. Замітно, що Запорожці, котрі все держали ся справ черни в боротьбі з козацькою старшиною, і сим разом заявили таке домагане, котре було противне як Петрови, так і Мазепі: щоби в Україні не було старшини і щоби весь нарід був вільними козаками як у Січі. Гордієнко виправив ся опісля з Запорожцями на Україну; до його стала приставати чернь з переяславського полку; Гордієнко голосив загальну козацчину і приказував народови по обох боках Дніпра збирати ся і бити старшин. Тоді з приказу Петра полковник Яковлев з Києва рушив на суднах долі Дніпром, розбив ватаги зібрані коло Переволочної, доплив до Січі і після завзятого опору взяв її приступом. Більша часть Запорожців, що були в Січі, полягла в бою; до трех соток людей взяли в полон і покарали смертю з царського приказу. Та в Січі була тоді невеличка частина всего запорожського коша; останки з Гордієнком і з усею старшиною вспіли переправити ся через Україну, розбили московський відділ полковника Кампеля і злучили ся з Карлом.

Коли 31. мая Петро вернув до війська, Карло заложив свою головну квартиру в Опошні і вже около двох місяців займав ся облогою Полтави: він надіяв ся в ній найти великі засоби. Шведам не повело ся добути Полтаву, а Полтава визволила ся від облоги. Дня 27. червня на-

ступила знатна полтавська битва. Карло побитий утік, з ним утікав також Мазепа.

На другий день після полтавської битви Петро після Меншикова в погоню за втікаючим неприятелем, а сам казав у своїй прияві похоронити поляглих свого війська і сам власною рукою засипав їх землею. Меншиков дігнав шведське військо при устю Ворскли коло Переволочни. Людність уся розбігла ся; військо не мало на чім переправляти ся через Дніпро; Запорожці ледво вспіли переправити на чайках Карла і Мазепу. Левенгавпта, команданта останків шведського війська, і його товариша Крейца захопив Меншиков і вони не опирали ся, бо не мали ні пороху, ні артилерії і піддали ся яко воєнні полоненики з 16.000 війська. Петро вислав за Дніпро два драгонські полки під начальством генерала Волконського за Карлом і Мазепою і дав приказ, „як спіймають Карла, то обходити ся з ім чесно і з пошаною, а як спіймають Мазепу, то мають його вести під сильною сторожею і глядіти, щоби він яким побитом не відобрав собі життя“. Запорожці вспіли перевезти Карла з кількома генералами і Мазепу з його прихильниками на татарських телігах степом до Очакова. Відділ Волконського дігнав їх при переправі через Бог і захопив у полон кільканайцять Шведів і козаків. Тим робом Карло і Мазепа опинили ся в турецьким краю. Петро вельми бажав дістати зрадника в свої руки і він сердив ся, що при переправі не вдало ся московському війську захопити Мазепу. Бажане покарати смертю свого ворога було так велике в Петра, що супротив своєї звичайної ошадности, цар давав турецькому великому муфтию 300.000 талярів, коли він силою свого духовного значіння нахилить султана, щоби видав зрадника. Намір Петра не вдав ся і ледво чи й міг удати ся, позаяк і в своїм вигнаню Мазепа був ще багатий. Весь час свого гетьманства щедро ставив і украшав церкви і вспів зібрати великі скарби: з їх чимало берегло ся в Києвопечерським монастирі і в Білій Церкві і дістали ся цареві; Петро спонукував усіх Українців відшукувати ще і звіщати управу про всякий достаток гетьмана, обіцяючи доносчикови половину майна зрадника, котреб він вигладів. А всеж Мазепа вспів загорнути з собою величєнні на той час грошеві суми.

Він міг вже на своїм вигнанню позичити Карлови XII. 240.000 таларів, а по смерті Мазепи, як говорять, нашли при нім 160.000 червінців, крім срібної посуду і всяких украс.

Мазепа умер 18. марця 1710 р. з висилена старецького, в селі Варниці, біля Бендер. По відправі похорону над його тілом в сільській церкві, в прияві шведського короля, відвезено його і поховано в давнім монастирі св. Юрія, що розкинув ся на самім березі Дунаю, біля Галача.¹⁾

Мазепа, яко історична особистість, у многих відносинах представляє ся замітним, висуненим з ряду, типом свого часу і тої суспільности, в котрій виховав ся і політично ділав. Гарна характеристика його, котру спорудив сучасний архієпископ Теофан Прокопович, і многі черти, що визначили ся в ріжних случаях його житю, дають нам змогу до звісного ступня зрозуміти, що се був за чоловік. Навряд чи помилимо ся, як скажемо, що се був чоловік лукавий. Під зверхним виглядом правдивости він був спосібний представити ся не тим, чим справді був, не тільки в очах людей простодушних і легко підлягаючих обмані, але й перед найбистрійшими. При такій вдачі міг він улестити Петра Великого і опанувати, так що сей протягом многих літ уважав його чоловіком найприхильнішим московському престолови і царству. Мазепа носив ненастанно на собі ціху тої щирости, що лежить у вдачі й обичаях Українців, заявляв усе нехить до хитрощів і лукавства, часго визначав ся добродушною веселостю, всіх любив гостити і здавало ся, неначеб його все серце стояло отвором; тим він нахилив до щирости своїх гостей і приятелів і ввідував ся від їх всьо, що йому було треба. Він був дуже щедрий для всякого, з ким мав діло, але так само не дбав ні про способи, ні про дороги, щоби добути собі достатків, котрі так легко розтрачував, як безрозбірно збирав: одних обдерти, других обдарувати — се була його черта, спільна більше або менше польським панам. Він був вельми набожний, запомагав церкви, був добродієм духовних, роз-

¹⁾ Окруховини нагробного каменя, положеного на його могилі, з написю і зображенем одноголового орла, зберегли ся досі в музеї Михайла Гіки, брата колишнього волоського господаря.

давав милостиню; більша частина перворядних церков у Києві і в інших містах українських обовязана до нині поминати поміж щедрими добродіями Мазепу, хоч і не сьміє виголосити його напязнованого анатемою імени. Навряд чи можна згодити ся з тими, що опісля толкували, неначеб Мазепа чинив се тому, щоби укрити свій нахил до католицизму; про його православність нема поводу сумнівати ся: однак його релігійність обмежала ся зверхними обявами побожности і носила на собі ціху тогож внутрішнього лукавства, замітного в усіх поступках Мазепи: з такими чертами він являє ся в своїй трагікомедії з Фальбовським, і у відносинах до Самійловича, і в справі з Палєм, і в справі з Кочубеєм та його дочкою, і в угодливісти Голіцину, і у відносинах до Петра, і в своїм поступованю, що попередило зраду. Мазепа часто здавав ся хорим, часто радив ся лікарів, часто лежав у постелі по кілька днів, цілий обложений плястрами тяжко стогнав і охав; навіть говорив, що каже собі робити домовину і деякі, споглядаючи на його, були тоді переконані, що нині-завтра гетьман мине ся, коли гетьман справді був здоров. Перед царем вихваляв він свою вірність, а брехав на український нарід і найбільш чорнив Запорожців, радив викоринити і знищити з нащадком Запорожську Січ, а тимчасом перед Українцями стогнав і жалував ся на строгі московські порядки, двозначно лякав їх небезпекою якоїсь нещасної пригоди, а Запорожцям переказував тайними дорогами, що цар їх ненавидить і вже викоринив би їх, як би гетьман не захищав їх і не гамував царського гніву. Його перехід на шведську сторону, після всіх метикувань, навряд чи можна признати наслідком давного замислу, або, як інші обясняли — особистого привязаня до Польщі й тайному намірови піддати нарід український під польську владу. Мазепа що до вихованя і обичаєвих понятий справді був Поляком до костей, але щоби він був прихильний політичним виглядам Польщі, до готовости жертвувати свою вітчизну, на се нема ніяких даних, а навпаки всьо показує, що Мазепа яко Українець плекав і голубив у собі бажанє політичної независимости свого краю і се найяснійше пробиває ся в сій думі, котру Кочубей предложив яко свідощтво неприязного чувства Мазепи. В сім бажаню Мазепа

не розходив ся ні з одним з давних гетьманів, ні з своїми ровесниками, на скільки їх займали політичні обставини. Мазепа побачив змогу здійснити давне сердешне бажанє і вхопив ся за його. Чималу міг він мати надію, що не Петро над Карлом, а Карло над Петром возьме верх в довгій боротьбі, що вели між собою два володарі. Мазепі здавалось, що в той час сама доля посилала Україні такий случай, котрого не легко і не скоро можна було діждати ся. Краї шведського короля були далеко від України і Карло XII., маючи повід для власної вигоди дбати про визволенє України від Московщини і утворенє з неї независимої держави, не міг, хоч би й хотів, простирати на неї честилюбні наміри; прилучуватиж Україну до Польщі для шведського короля не тільки було не вигідно, але й небезпечно, після того як попередники Карла були приневолені вести війну з Польщею і намагати ся ослабити Річ-Посполиту відбираючи їй краї. Багато причин таким робом спонукувало Мазепу в критичних обставинах боротьби між двома сусідами України, пристати до Карла XII. Та Мазепа не добре рахував, як на спосібности Петра, котрому ставав він суперником, так ще більше на прихильність підвладних йому Українців. Він не звернув приналежної уваги на давну вражду, що була в Україні між значними і поспільством, між всякого рода старшиною, як генеральною, так і полковою і простими козаками, між поміщиками і робочим людом, між козацтвом і всім тим, що лишало ся за обсягом козацтва і гляділо рівних та однаких прав для всіх тубильців, одним словом, — між усім, що висувало ся понад рівень широкої верстви і останками народу. Все, що виходило від перших, притьмом находило опір в народній верстві; тому-то, тоді як люди спосібні до політичних намірів готові були хапати ся всякого способу, щоби визволити ся зпід власти московської управи над Україною, — ціла верства Українців готова була держати ся московської управи вже тому, що неприхильне їй сторонництво хотіло позбути ся власти сеї управи. Українські політики, виховані в дусі польської культури, не могли причарувати нарід ніякою ідеєю політичної независимости, позаяк у народа зложили ся свої власні суспільні ідеали, котрі зовсім не вязали ся з тим, що

могли дати народови люди з польськими поглядами. Хоті політики і не думали повертати України в неволю польських панів, а маячили про независимість української держави, то все таки держава така, утворена ними під впливом питомих їм поглядів, булаб в дійсности подібною польській Речі-Посполитій. Не бажаючи віддавати Україну Польщі вони би мимовільно утворили з неї другу Польщу, а сего нарід український не хотів, хоч би при якій завгідно політичній независимости.¹⁾

¹⁾ Сю розвідку про Мазепу написав М. Костомарів в часах, коли московська цензура гляділа грізними очима на всяку прояву української самостійности. Тимто був він приневолений оцінку діяльности Мазепи так зложити, щоби її читати у великій части поміж стрічками, подібно як і розвідку про Дві руські народности. — *Ол. Б.*

Зміст.

I. Князь Володимир Святий	1
II. Київський князь Ярослав Володимирович	9
III. Преподобний Теодозий Печерський	25
IV. Князь Володимир Мономах	40
V. Князь Андрій Боголюбський	74
VI. Князь Мстислав Удатний	101
VII. Князь Данило Романович Галицький	126
VIII. Князь Константин Константинович Острожський	160
IX. Київський митрополит Петро Могила	193
X. Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький	235
XI. Наслідники Хмельницького	315
XII. Голятовський, Радивидівський і Лазар Баранович	357
XIII. Епіфаній Славинецький, Симсон Полоцький і їх наслідники	387
XIV. Ростовський митрополит Дмитро Туптало	433
XV. Гетьман Іван Степанович Мазепа	452

ББК 63.3/2Ук/
К 72

Библиотека репринтных изданий

Костомаров Николай Иванович
**ИСТОРИЯ УКРАИНЫ
В ЖИЗНЕОПИСАНИЯХ
ВЫДАЮЩИХСЯ ЕЕ ДЕЯТЕЛЕЙ**

(На украинском языке)

Киев
Издательство „Україна”
1991

Репринтне відтворення видання 1918 року

Дефекти тексту, що зустрічаються в книзі,
зумовлені станом оригіналу

ИБН[№] 6007

Підписано до друку 22.01.91. Формат 60х90 1/16.
Папір друк. № 2. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 31. Ум. фарб.-відб. 31.25. Обл.-вид. арк. 26,64.
Тираж 50 000 пр. Зам. 699-1 Ціна 10 крб.
Видавництво „Україна”, 254025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6.
Львівська книжкова фабрика „Атлас”,
290005, Львів-5, вул. Зелена, 20.

К 0503020902 — 108 БЗ—5—3—91
M201(04) — 91

ISBN 5—319—00968—2